

Feminista tudománykritika, ismeretelmélet és tudományfilozófia

Szerző: Kovács Ágnes

Intézmény: ELTE TTK
Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszék

Témavezető: Dr. Ropolyi László
egyetemi adjunktus

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	1
2. A tudomány feminista szemmel	4
2. 1. Nők a tudományban	4
2. 2. A tudomány saját módszeréről és a természetről alkotott képzetei	8
2. 3. A megismerő szubjektum és az objektivitás pszichoanalitikus kritikája	12
3. Feminista ismeretelméletek – a módszer kritikája	17
3. 1. Androcentrizmus a biológiában	17
3. 2. Az androcentrikus előítéletek kiküszöbölése: naiv feminista empirizmus	21
3. 3. A felvilágosodás ismeretelméleteiben szereplő univerzális alany kritikája	25
3. 4. Feminista nézőpontelméletek	27
3. 5. A marginalizált csoportok és a harmadik világ	33
3. 6. Posztmodern megközelítések	37
4. Állásfoglalás a tudományfilozófia kérdéseiben	44
4. 1. Feminista empirizmus	45
4. 2. Az objektivitás újradefiniálása	49
Bibliográfia	54

1. BEVEZETÉS

A feminizmus a nők elnyomásának megszüntetésére irányuló társadalmi mozgalom, amely azonban bizonyos nézetek összességét is feltételezi. Acsády Judit ezeket a következőképpen foglalja össze:

„1) *Nemek szerint megosztott társadalmakban élünk.* A megosztottság a nemekhez rendelt különböző szerepekben és az ezekre épülő eltérő társadalmi pozícióban jelenik meg. A megosztottság jelenlegi formája a férfiak nők feletti dominanciáját, a nők hátrányos helyzetét eredményezi.

2) *A társadalom nemek szerinti megosztása nem a biológiai sajátosságokra épül,* illetve nem magyarázható a két nem közti biológiai eltéréssel. A nemek eltérő társadalmi pozíciójának gyökere a kultúrában keresendő, amely társadalomtól, kortól függő formában az egyenlőtlenségek fenntartását segíti elő.

3) *A társadalmi egyenlőtlenségeket, vagyis a férfiak előnyös helyzetét fenntartó rendszer nem jó,* mert a rendszer nem a két nem közti biológiai különbségek egyenes folyománya, *megváltoztatható és megváltoztatandó.*” [Acsády, 1996, p. 456. kiemelés az eredetiben]

A nőmozgalom európai és egyesült államokbeli történetén belül – utalva annak időben változó intenzitására – három főbb szakaszt szokás megkülönböztetni. Az első hullám a 19. sz. közepén kezdődött, és az első világháború környékén zárult; célja az alapvető politikai jogok megszerzése volt (választójogi küzdelmek). A '60-as, '70-es években zajló – az elméletalkotás mellett egy erőteljes társadalmi mozgalmat is jelentő – második hullám gondolkodói felismerték, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségeket pusztán jogi eszközökkel nem lehet megszüntetni, lévén azok a társadalom szerkezetének, a kultúra tartalmának és az egyéni tudatnak szerves részei. A nemek egyenlőségének formális akadályai helyett figyelmük a nők társadalmi elnyomására és kulturális leértékelésére irányult. A '90-es évek elejétől kibontakozó harmadik hullám a posztkolonialista és posztmodern diskurzusok hatására kritizálni kezdte a második hullám elméleteinek esszencialista nőfelfogását, és a nők közötti különbségeket figyelembe véve dekonstruálta a nő fogalmát.

A társadalmi nemek kutatása mint önálló tudományterület az Egyesült Államokban és Európában *Women's Studies*, illetve *Gender Studies* néven fokozatosan intézményesült,

ezenfelül a társadalom- és humán tudományok mindegyikében kialakultak feminista szempontú irányzatok, megközelítések. Ezek a hagyományos felfogással ellentétben a társadalmi nemet (*gender*)¹ nem pusztán az egyénekhez hozzárendelhető plusz statisztikai változóként kezelik, hanem elemzési kategóriaként alkalmazzák; a társadalmi nem olyan törésvonalat jelent, amely mentén a társadalmi struktúrák egy része vagy azok egésze szerveződik, így a nemek közötti viszony feltárása, elemzése magyarázó erővel bír ezen jelenségek leírásakor [Harding, 1986].

A feminista elemzések természettudományokra alkalmazhatósága problematikusnak tűnik, mert ezeken a társadalomtudományoknál objektívebbnek tekintett területeken a szubjektív, emberi tényező szerepe nem nyilvánvaló. A tudományos tevékenység paradigmájának tekintett természettudomány ugyanakkor két szempontból is döntő jelentőségű a feminizmus – és az egész társadalom – számára. Egyrészt a tudomány a jelenlegi nyugati kultúrában a tudásszerzés kitüntetett formája: a modernitásban mindent a tudomány legitimál [Heller, 1997]. Másrészt a tudomány és a technika igen hatékony eszköze a körülöttünk lévő világ berendezésének és a társadalmi viszonyok alakításának.

Dolgozatomban a természettudomány feminista megközelítéseit tárgyalom; azt a történeti és gondolati folyamatot szeretném bemutatni, melynek során a feminista elemzés a tudományhoz képest külsődleges tényezők (a tudományos kutatás intézményi rendszere, a nőkről és a szexualitásról alkotott tudományos elméletek, illetve a tudomány képes nyelve) bírálatától eljutott a tudományos módszer, illetve az objektivitás megkérdőjelezéséig, majd az ismeretelméletek kidolgozásáig. A feminista ismeretelmélet fogalmát Sandra Harding hozta létre azáltal, hogy a létező megközelítéseket három csoportra – feminista empirizmusra, feminista nézőpontelméletekre és posztmodern episztemológiákra – osztotta [Harding, 1986, 1991].² Dolgozatomban az ő felosztását követem. A feminizmus és a *mainstream*

---

¹ A *sex/gender* (biológiai nem /társadalmi nem) distinkciót a feminista elmélet azzal a céllal hozta létre, hogy a nemek közötti biológiai különbségeket a kulturálisan megalkotott nemi szerepektől, viselkedésformáktól és pszichológiai attitűdöktől elválassza, ezáltal a nemek társadalmilag konstruált vonatkozásait elemezhetővé tegye. A megkülönböztetés később problematikusnak bizonyult, mivel logikájában a feministák által sokat kritizált természet/kultúra dichotómiát követi [Harding, 1986]. Az újabb megközelítések értelmében a fizikai test észlelését már eleve a test szimbolikus reprezentációi szervezik, így a biológiai nem szintén társadalmilag, diszkurzív módon konstruált [Laqueur, 2002]. Más posztmodern szerzők rámutatnak arra, hogy a stabil, kulturálisan rögzített nemi identitás (*gender*) feltételezése a determinizmus egy formájaként a nemek közötti hierarchia fenntartását szolgálja [Butler, 1990].

² A felosztás maga inkább Harding rendszerező szemléletének eredménye volt, semmint valóban létező elméleti irányzatokra utalt. A feminista empirizmus terminussal (amit én naiv feminista empirizmusnak nevezek, megkülönböztetéképpen a feminista empirizmus egy későbbi, szofisztikáltabb formájától) Harding a

tudományos, illetve tudományfilozófiai diskurzusok közötti szakadék áthidalásának szándékával újabb létrejött a feminista empirizmusnak egy – Hardingnál nem szereplő – változata, amely W. V. Quine elméleteire támaszkodva a feminista kritika által feltárt társadalmi tényezőt a tudományfilozófiai rendszer részévé teszi. Ezt az irányzatot – az addigi reflektálatlan, illetve inkább tudománytörténeti, társadalomtudományi, pszichoanalitikus és irodalomkritikai beállítottságú megközelítésektől eltérő jellege miatt – külön fejezetben tárgyalom.

Dolgozatom szinte kivétel nélkül amerikai forrásokra támaszkodik, mert a feminista tudománykritika és ismeretelmélet az Egyesült Államokban alakult ki. A felhasznált irodalom kiválasztását, valamint feldolgozásának módját azonban a szándék határozta meg, hogy a dolgozat tézisei a magyarországi természettudományos oktatásban és kutatásban nőként szerzett tapasztalataimmal összhangban legyenek. Jelen esszé tehát a természettudomány és a feminizmus iránti kettős elkötelezettségem kibékítésére tett erőfeszítés eredménye; ebből kifolyólag különös hangsúlyt fektettem a természettudományos kutatásban való gyakorlati alkalmazhatóság és az identitás kérdéseire.

---

tudományos kutatásban dolgozó feministák között tapasztalható, nem tudományfilozófiai igényű, explicit módon meg sem fogalmazott beállítódásra utal. A nézőpontelméletek egymástól függetlenül jöttek létre, így szintén nem jelentettek egységes áramlatot [Smith, 1997, p. 392.] A posztmodern megközelítések inkább dekonstruálják, semmint újraalkotják az ismeretelméleteket. Mindazonáltal minden későbbi, a feminista episztemológiákat áttekintő mű Harding tipológiájára épít; a felosztás azért is hasznos, mert számbaveszi a különböző elméletek más elméleti irányzatokhoz való viszonyát, illetve filozófiai, tudományfilozófiai implikációikat.

2. A TUDOMÁNY FEMINISTA SZEMMEL

A feministák az 1970-es évek végétől kezdték el a természettudomány elméletére és gyakorlatára alkalmazni azokat a különleges megközelítéseket, amelyek a társadalom- és bölcsészettudományokban és általában a nőmozgalomban fejlődtek ki [Harding, 1991, p.19.]. A legelső tanulmányok történészek, szociológusok és filozófusok tollából születtek, a kritika tehát kívülről közelített a természettudomány felé [Schiebinger, 2003, 859-860.]. Ezen kutatások három főbb témakör köré csoportosultak. Először is, a feminista tudománytörténet-írás dokumentálta, hogy a korábbi korok hogyan zárták ki a nőket a tudományból. A tudomány jelenlegi szerkezetét még mindig a nők alulreprezentáltsága jellemzi; ennek okát sokan abban látják, hogy a korábbi intézményi akadályok megszűntével a diszkrimináció pszichológiai, szociológiai síkra tevődött át. A kritikák második csoportja azokra a jelentéstartalmakra fókuszált, melyeket a tudomány hoz létre a természet és a kutatás vonatkozásában. A tudomány képes nyelvének szexuális tartalma különösen szembeötlő az „alapító atyák” írásaiban, akik a tudományos módszertan elméleti alapjait lefektették. Írásaik elemzése során felmerül a gyanú, hogy a nemek viszonyát leképező metaforák nem külsődlegesek a közölni kívánt mondanivalóhoz képest, hanem a tudományos módszer valamely lényegi elemének feleltethetők meg: a tudományos tevékenység és a maszkulinitás kulturális kódjai egymást erősítik. A kritikák harmadik csoportja, a pszichoanalitikus megközelítés a korai személyiségfejlődésben keres magyarázatot erre az összefonódásra.

2. 1. Nők a tudományban

A feminista történettudományhoz hasonlóan a tudománytörténet-írásban is központi szerepet kap a kiemelkedő női tudósok életútjának, munkásságának rekonstrukciója. A róluk szóló beszámolók kettős célt szolgálnak. Egyrészt a hivatalos kánonból ezeknek a nőknek az érdemei jórészt hiányoznak, így felmutatásuk kiegészíti, árnyalja a tudománytörténet adott korszakra vonatkozó összképét. Másrészt azonban a női tudósok küzdelmei, az érvényesülésük útjában álló személyes és intézményi akadályok vizsgálata rámutathat arra, hogyan strukturálja a társadalmi nem az – általában nemre semlegesnek tekintett – tudományos intézményeket és gyakorlatokat. Talán a legismertebb női tudós Marie Curie, aki 1903-ban a radioaktivitás felfedezéséért Pierre Curie-vel és Henry Becquerellel megosztva

fizikai Nobel-díjat, majd 1911-ben a rádium és polónium felfedezéséért és leírásáért kémiai Nobel-díjat kapott. Ismert az is, hogy Marie Curie 1893-ban azért hagyta el Lengyelországot, mert hazájában a nők semmilyen egyetemre nem járhattak [Curie, 1943]. 1911-ben a legnagyobb elismerést jelentő Nobel-díj ellenére a francia Akadémia nem vette fel tagjai közé.³ Mindez már a múlté, Marie Curie-t időközben a párizsi Pantheonban ünnepélyesen újratemették. Az előítéletek azonban túléltek az intézményi szinten érvényesülő kizárást. Erre példa egy másik kiemelkedő fizikus, Rosalind Franklin esete, akinek eredményein a DNS-molekula szerkezetének felderítése alapult.⁴ A kettőshélix-modell megalkotásáért azonban James Watson és Francis Crick kaptak Nobel-díjat 1962-ben. Az eset nyilván nem egyedülálló, a tudományos felfedezések elsőbbségén való perlekedésre a tudománytörténet épp elég példát szolgáltat. A történet érdekessége az, hogy 1968-ban Watson megjelentette a *The Double Helix* című könyvet, melyben részletesen leírta, hogyan kerültek hozzá Franklin tudta nélkül a kettőshélix szerkezetet bizonyító felvételek. A könyvben Watson „Rosy”-t humortalan, ápolatlan, rettenetes nőszemélyként ábrázolta, aki ahelyett, hogy felsőbbrendű férfi kollégáit segítette volna, folyvást a saját ötleteit akarta megvalósítani. Anne Sayre szerint Watson szexista sztereotípiái szentesítették eljárását az olvasók szemében, s ennek köszönhető, hogy senki nem figyelt fel a plágium tényére, ami más körülmények között botrányt kavart volna a tudományos életben.

A kiemelkedő női tudósok életéből kiindulni azonban félrevezető, ha a tudomány viszonyait akarjuk megérteni. A kimagaslóan tehetséges emberek egyrészt definíció szerint eltérnek a szakmai átlagtól, eredményeik és tapasztalataik nem sokat árulnak el az átlagos tudós helyzetéről [Harding, 1991, p. 25.] Másrészt, ha az egyéni sikerekre fókuszálunk, a

---

³ Amikor az Akadémia a jelöltről szavazott, őt magát be sem engedték az épületbe, mert oda nő nem léphetett be [Curie, 1943].

⁴ Ruth Hubbard [2003] a következőképpen írja le a történetet. 1953-ban Franklin a londoni *King's College*-ban dolgozott. Kutatócsoportjának feladata a DNS-molekula szerkezetének felderítése volt, amihez Franklin nagyfelbontású röntgendiffrakciós készüléket épített. Ugyanebben az időben Watson Cambridge-be érkezett, hogy Crickkel együtt 'az élet titkának' tekintett DNS-szerkezetet felderítse. Watson részt vett Franklin egy szemináriumán, de mivel a kutató nő hajviseletének és ruházatának kritizálásával volt elfoglalva, Franklin addigi eredményeit olyan súlyosan félreértette, hogy amikor pár hét múlva a Crickkel közösen kitalált DNS-modellt prezentálta, cambridge-i feljebbvalói eltanácsolták a téma további kutatásától. Franklin egy munkatársa, akivel személyi ellentétben voltak, Franklin legújabb eredményeit, melyeken a DNS kettőshélix szerkezete jól kivehető volt, a nő tudtán kívül megmutatta Watsonnak, aki a felvételek alapján, de azokra nem hivatkozva leközölte a DNS ma is ismert modelljét a *Nature*-ben. Mivel a cikk tervezetét a szerzők a *King's*-csoportnak előzetesen megküldték, Franklinnek még volt annyi ideje, hogy a *Nature* ugyanazon számában saját felvételeit mint a Watson-moddellel *összhangban lévő* eredményeket megjelentesse (mivel nem tudta, hogy Watson épp ezen felvételek *alapján* alkotta meg azt). Amikor Watson és Crick 1962-ben Nobel-díjat kaptak, Franklin már nem élt. Barátnője, Anne Sayre Watson később kiadott könyvéből értesült a plágiumról, s a történeten felháborodva megírta *Rosalind Franklin and DNA: A Vivid View of What It Is Like to Be a Gifted Woman in an Especially Male Profession* című könyvét.

tudományos munka óhatatlanul individuális tevékenységnek tűnik, ami nem felel meg a valós viszonyoknak.⁵ A tudományos kutatás apparátusának egészét szemügyre véve azt tapasztaljuk, hogy míg a felsőoktatásban a férfiak és nők egyenlő számban vesznek részt, a tudományos ranglétrán felfelé haladva egyre kevesebb nőt találunk. Az elkülönülés a tudomány azonos szintjein is megfigyelhető: a fizikában, matematikában és a mérnöki tudományokban túlnyomó többségben vannak a férfiak; az élettudományok, biológia terén több nő dolgozik, a társadalomtudományokban még több, a bölcsészettudományok pedig kifejezetten nőies és elnőiesedett területnek számítanak. Ez a fokozatos átmenet leképezi azt az objektivitási skálát, amely mentén a különböző szaktudományokat sorba szokás rendezni: a fizikát a közfelfogás alaptudománynak tekinti, amelyre valamilyen módon ráépül a kémia, biológia, és így tovább, ezután jön a közgazdaságtan, szociológia, stb., a kontinuum másik végén pedig a szubjektívnek tekintett humán tudományok vannak, melyekben az emberi, társadalmi tényező igen hangsúlyos szerepet kap. A korreláció rámutat arra, hogy a kultúra az objektivitás/subjektivitás dichotómiát megfelelteti a férfi/nő kettősségnek, s így módon a (természet)tudományos tevékenység a maszkulinitás szinonimájává válik, és ezt a képzetet a ténylegesen megfigyelhető nemek szerinti megoszlás megerősíti. A pszichológiai sztereotípiakutatások tanúsága szerint az instrumentalitás (a dolgokkal való bánni tudás, a tárgyakkal kapcsolatos kompetencia) a maszkulinitással, míg az expresszív tulajdonságok (érzelmi kifejezőkészség, kompetencia az interperszonális kapcsolatok terén) a femininitással korrelálnak [Spence&Buckner, 2000]. Minthogy a férfiaság és a nőiesség egymás ellenében definiálódnak, a férfiak esetében a természettudományos és műszaki pályák által megkövetelt készségek, képességek és tevékenységek a nemi szereppel konzisztensek, míg a nők esetében a nemi identitás a szakmai identitással konfliktusba kerül.⁶ A nemi szerepek elsajátítása a szocializáció során történik, aholis a fiúkat szisztematikusan bátorítják és elismerik az elvont gondolkodásra való képesség, a tárgyi környezettel való fizikai kölcsönhatás terén, míg a lányokban a személyes kapcsolatok iránti preferenciát, a konkrét helyzetekben való gondolkodást fejlesztik, ami aztán a tanítás, gyereknevelés, illetve a segítő foglalkozások felé

---

⁵ Harding [1986, 69-73.] rámutat egy gyakori tévedésre. A tudományos kutatásról a legtöbb embernek anakronisztikus képzetei vannak: a tudós egy magányos, mindenféle társadalmi köteléktől mentes egyén, aki az igazság felderítésének szenteli életét; a megválaszolható kérdéseket saját maga fogalmazza meg, a természet kérdésének módjait maga találja ki, majd végeredményül tiszta és értéksemleges eredményeket kap. Ezek az elképzelések a 17. sz.-ra vonatkozóan némileg helytállóak, mert a szellemi és fizikai munka, melyek a középkorban élesen elváltak egymástól, a modern tudomány születésekor a kísérleti módszerben összekapcsolódtak. A tudományos eredmények termelése azonban a 2. világháború óta az ipari termelés keretei között zajlik, s az átlagos kutató munkája leginkább előre meghatározott módszerekkel és eszközökkel, mintegy futószalagon végzett munkának tekinthető, melynek szervezésében központi szerepe van a közösségnek.

⁶ Harding megfogalmazásában – lévén a tudományos kutatás a háborús tevékenység után a legmaszkulinabb elfoglaltság – a „tudós nő” szóösszetétel tulajdonképpen önellentmondás [Harding, 1986, 59-68.]

tereli őket [Harding, 1991, p.28-29]. Az, hogy az egyént a környezet mennyire tartja kompetensnek az adott tevékenység terén, bizonyítottan kihat a teljesítményre⁷ [Anderson, 2004]. A nemi sztereotípiák nem csak a gyermekkorban meghatározóak, hanem végig jelen vannak abban a környezetben, ahol a tudományos pályára lépő nők érvényesülni akarnak, beleértve ebbe azokat az értékeket és nézeteket, melyeket az oktatás közvetít a tudomány módszereiről és társadalmi hatásairól.⁸

Harding a társadalmi nemnek három formáját különíti el: az individuális, a strukturális és a szimbolikus aspektust [Harding, 1986]. A tudományok vonatkozásában mindhárom forma jelen van: az egyén szintjén ez a nemi identitás, ami a különböző pályák iránti érdeklődést meghatározza; jelen van a társadalmi struktúra szintjén a nemek közötti munkamegosztásban, ami a különböző tudományterületeken és a ranglétra különböző szintjein található férfiak és nők arányában kifejeződik; továbbá megjelenik a szimbólumok szintjén, a gondolkodásban, amely az egyes tevékenységekhez és tárgyakhoz szexuális, illetve nemekkel összefüggő jelentéstartalmakat kapcsol. A tudományos tevékenység az objektivitással, racionalitással, a tárgyi környezet irányában megmutatkozó érdeklődéssel és kompetenciával, az elvont gondolkodással, sőt a természet feletti uralommal kapcsolódik össze. Az itt felsorolt képzetek mindegyike egy ellentétes fogalompár egyik tagját jelenti (objektív/szubsjektív, racionális/irracionális, érzelm/érzelem, elvont/konkrét, kultúra/természet, aktív/passzív), ahol a két tag között hierarchikus viszony van: a második leértékelődik az elsőhöz képest. A dichotómiák továbbá egymást reprezentálják, és egy közös logika, a férfi/nő szembeállítás alapján szerveződnek. Bourdieu *Férfiuralom* [2000] c. írásában rámutat arra, hogy az így létrejövő rendszer, a létezőknek a férfi/nő dichotómia mintájára történő besorolása (amelyet ő szimbolikus rendnek nevez) az univerzum egészére kiterjed. Mivel a szimbolikus rend az objektív tárgyi világban, a társadalmi intézményekben és a kognitív struktúrákban egyaránt jelen van, megtapasztalása evidenciaélményként hat, különböző aspektusai egymást legitimálják. Létezése olyannyira természetesnek tűnik, hogy észrevehetetlen - és (Bourdieu szerint) megváltoztathatatlan.

---

⁷ Az USA-ban a fizika terén a '80-as évek vége felé kibontakozó oktatási reform keretében kutatásokat végeztek a hátrányos helyzetű csoportok rejtett diszkriminációjára vonatkozólag [Bug, 2003]. E vizsgálatok egyike kimutatta, hogy amikor a tesztalapon a faji hovatartozást a hallgatóknak fel kellett tüntetniük, ez a körülmény rontotta a feketék és növelte a fehérek teljesítményét.

⁸ Az uralkodó ideológia értelmében a kutató személye, neme és társadalmi helyzete nincs hatással az általa létrehozott objektív tudásra. A tudomány továbbá értéksemleges eszköz, mely saját alkalmazásaiért nem felelős. Ez az elképzelés többek között meggátolja a tudományos kutatás társadalmi nemekkel kapcsolatos vonatkozásainak felismerését és azok megváltoztatását [Harding, 1991].

„Távolról sem az élettani szaporodás határozza meg a szexuális munkamegosztás jelképes rendszerét és lépésről lépésre a természet és a társadalom egész berendezkedését. A biológiai jellegzetességeknek, kivált az emberi testnek, nő és férfi sajátosságainak, mindenekelőtt az élettani szaporodásban betöltött szerepének önkényes beállítása alapozza meg látszólag természetesen a szexuális szereposztás, a nemek szerinti munkamegosztás és ezen keresztül az egész világegyetem férficentrikus felfogását. A férfi szocioidiómia hordereje két művelet összekapcsolásából és sűrítéséből adódik: *a biológia nevében törvényesít egy hatalmi viszonyt, holott ez a biológia maga is természetivé tett társadalmi konstrukció.*” [Bourdieu, 2000, p. 31., kiemelés az eredetiben]

2. 2. A tudomány saját módszeréről és a természetről alkotott képzetei

A tudomány nemcsak információkat hoz létre, hanem jelentéstartalmakat is. A tudomány által létrehozott és/vagy legitimált szexista nézetek kritikája és kiküszöbölése a feminista empirizmus kialakulását eredményezte; ez a 3. 1. fejezet tárgya. Jelen bekezdés azokkal a metaforákkal és gondolattársításokkal foglalkozik, melyeket a tudomány önmagáról, saját módszeréről és a természetről alkot. A modern tudomány születésének mint szövegnek az értelmezése irodalomkritikai, történettudományi és pszichoanalitikus megközelítéseket igényel, mivel a „szöveg” itt egy tágabb, a formális állításokat, intellektuális tradíciókat, kutatási gyakorlatot, társadalmi képződményeket, illetve a tudományról szóló szakmai és populáris elképzeléseket is magában foglaló komplexum értelmében szerepel.

A tudománytörténet-írásban fordulatot jelentett Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* c. műve [Kuhn, 2000 [1962]]. Kuhn egyik legmegdöbbentőbb felfedezése az volt, hogy az a fogalmi apparátus, mellyel egy tudományos forradalom újításait leírjuk, nem a forradalom okozatai, hanem következményei között szerepel. Az a szemlélet tehát, amely a kor ismeretanyagából csak a mindezidáig meg nem cáfolt állításokat tekinti valódi tudománynak, és a felfedezéseket ezekből az elemekből eredezteti, visszavetíti a múltba egy olyan paradigmát, amely pedig az adott tudományos forradalom után, annak következtében alakult ki. Kuhn ezért a felfedezéseket nem csak a tudomány utólag rekonstruált belső logikájából kiindulva, hanem a korabeli tudós közösségek nézetrendszerét is figyelembe véve magyarázta. Carolyn Merchant *The Death of Nature* c. könyvében radikálisabban alkalmazta Kuhn megközelítésmódját, és feminista szempontú vizsgálódását a kor általános gondolkodására, világtképére, a gazdasági-társadalmi struktúra egészére is kiterjesztette.

Merchant azonosítja a 15-17. sz.-ban a társadalmi gondolkodásban és gyakorlatban bekövetkezett azon változásokat, melyek relevánsak lehetnek az ezután kialakult tudományos világkép nemi szimbolikája szempontjából. Egyrészt a kopernikuszi fordulat a geocentrikus világképet heliocentrikussal cserélte fel. A korábbi korok organikus természetfelfogásában a Nap a férfi, a Föld pedig a női princípiumhoz tartozott. A nőies, életet tápláló Föld hirtelen egy jelentéktelen kis bolygóvá zsugorodott, mely a maskulin Nap körül kering. Másrészt az organikus világkép elhalványulásával a Földet kezdték élettelennek tekinteni; ezzel párhuzamosan megszülettek az élt az élettelenről elválasztó kritériumok, amely különbségtétel specifikus a modern tudományra nézve. A Föld nőies passzivitása tehát élettelenséggé, érzéketlenséggé alakult, amely a kizsákmányolhatósággal kapcsolódott össze. Harmadrészt, míg a ptolemaioszi „kettős világ”-ban romlandó dolgok csak a Hold alatti szférában fordultak elő, az új világkép értelmében az égi szféra is ugyanolyan törvényszerűségeknek van alávetve, tehát a romlás erre is kiterjed. Merchant szerint a korszak gondolkodóinak írásai állandó fenyegetettségérzésről tanúskodnak: a fékezhetetlen, vad természet feltámad az ember ellen, és káoszba taszítja. A feudális társadalom régi rendjének meggyengülése az általános társadalmi zűrzavar képzetét keltette, és ez a zűrzavar a természettel összekapcsolt nőkhöz kötődött. A nőkkel és a női szexualitással kapcsolatos félelmek brutális kifejeződése és következménye volt a boszorkányüldözés.

A természet és a nők feletti uralom szükségessége és kívánatosága explicit módon kifejezésre jutott Bacon műveiben. Bacon a természet feletti ellenőrzést és uralmat tartotta a tudomány tulajdonképpeni céljának; mivel tudás és hatalom összefonódása nála jelent meg először, méghozzá igen élénk és fantáziadús formában, ezért a modern tudomány kritikusi tőle eredeztetik azt a szemléletmódot, melynek értelmében a tudományos módszertől a kontroll és az uralom elválaszthatatlanok⁹. Merchant, Evelyn Fox Keller és Sandra Harding írásaikban rámutatnak, hogy a tudomány és a természet viszonyát Bacon a férfi-nő kapcsolat metaforáival írta le: a megismerés a - nőként felfogott¹⁰ - természet meghódítását jelenti, akit - ha vonakodik is - addig kell vallatni, míg ki nem adja a titkait. A kérdezés és kínvallatás,

---

⁹ Ez a tudományfelfogást vallották többek között a Frankfurter Iskola tagjai. Így például Horkheimer és Adorno [2000] *A felvilágosodás dialektikájában* nem csak a tudományt, hanem a racionalitás intellektuális hagyományát is – melyet a felvilágosodásból eredeztetnek – radikálisan kritizálják: „A felvilágosodás úgy viszonyul a dolgokhoz, mint a diktátor az emberekhez. Annyira ismeri őket, amennyire manipulálni tudja. A tudomány embere annyiban ismeri a dolgokat, amennyiben elő tudja állítani őket; ezáltal lesznek magánvalókból számára valókká. Ebben az átalakulásban a dolgok lényege mindig azonosként, az uralom szubsztrátumaként lepleződik le. Ez az identitás konstituálja a természet egységét.” [p. 26.]

¹⁰ A természet nőként való megszemélyesítése nyilvánvalóbb az angol fordításban, ahol a természetre a *she* nőnemű személyes névmás utal.

szexuális egyesülés és nemi erőszak, hódítás és leigázás közti különbség néha eléggé elmosódik:

„Mert, ahogyan egy férfi jelleme soha nem ismerkszik meg vagy bizonyosodik be mindaddig, míg megpróbáltatás nem éri, és Proteusz sem változtatott alakot, míg szorult helyzetbe nem hozták, és fogva nem tartották, úgy a természet is világosabban mutatkozik meg a tudomány vizsgálódásai és háborgatásai alatt, mint magára hagyva.” [idézi Merchant, 1980, p. 169. ford. K. Á.]

„[a tudomány] nem csak finoman irányítja a természet folyamatait; megvan az ereje hozzá, hogy meghódítsa és alávesse őt akarátának, és alapjaiban megrázkódtassa.” [idézi Keller, 1985a, p. 36. ford. K. Á.]

„Nem kell mást tenned, mint követned a természetet vándorútjain, és így, amikor csak akarod, azután mindig ugyanoda vezetheted vissza. [...] A férfinak nem kell visszariadnia attól, hogy belépjen és behatoljon ezekbe a lyukakba és sarkokba, ha egyszer az igazság kikényszerítése¹¹ minden célja – ahogyan felséged saját példáján bemutatta.”¹² [idézi Harding, 1986, p.116. Ford. K. Á.]

Keller [1985a] árnyaltabb képet fest, mely szerint Bacon nyelvezete ambivalens viszonyulásra enged következtetni: egyrészt azt javasolja, hogy „Hozzunk létre szűzies és törvényes házasságot a Tudomány és a Természet között” [idézi Keller, 1985a, p. 36.], másrészt ez a házasság szentesíti a férj uralmát a feleség felett: „Azért jöttem, hogy a természethez és annak minden gyermekéhez vezesselek, hogy őt a szolgálatodba állítsam és rabszolgáddá tegyem” [uott]. Keller további idézetekkel amellet érvel, hogy Bacon sok helyen úgy beszél a tudósról, mint a természet engedelmes szolgájáról, a *The Masculine Birth of Time*-ban pedig azt hangsúlyozza, hogy az elmének tisztának, befogadónak és alázatosnak kell lennie, hogy Isten megtermékenyíthesse, és ebből erős, életrevaló, maszkulin tudomány születhessen. Keller szerint ez a két ellentétes viszonyulásmód a tudomány későbbi történetében is felfedezhető: a tudás egyrészt hatalom, amelynek birtokában a természet leigázható, másrészt viszont a megismerés a természettel való transzcendens egyesülés [Keller, 1987 [1982]]. Így

---

¹¹ Bacon itt az *inquisition* szót használja, utalva a boszorkányperekben alkalmazott kínvallatásra.

¹² Bacon mentora I. Jakab király volt, az angol és skót boszorkányellenes törvénykezések fő támogatója. Bacon a tudományos módszert a fenti bekezdéssel ajánlotta neki. Alan Sobel [2004] a tágabb szövegösszefüggést figyelembe véve amellet érvel, hogy Bacon a boszorkányság és varázslás vizsgálatát nem a kínzás kapcsán állítja itt párhuzamba a tudományos módszerrel, hanem annak illusztrálására, hogy az igazság felderítése érdekében alávaló, mocskos dolgokba is bele kell ártania magát az embernek.

például Keller *Spirit and Reason at the Birth of Modern Science* c. tanulmánya [1985e] a reneszánsz alkímia által követett hermetikus hagyományban azonosítja ez utóbbi vonulatot, szembeállítva a mechanikus filozófiával, amely magában foglalta a természet feletti uralkodást és ellenőrzést.

A tudományos ismeretszerzésnek a nő/természet lemeztelenítéseként való megjelenítése nem csak Baconnál lelhető fel. L. J. Jordanova a 18-19. sz.-i biológia és orvostan nemekről alkotott képzetéről szóló tanulmányában leírja, hogy a párizsi egyetem orvosi kara előtt egy fedetlen keblű fiatal nő szobra állt, amint épp leveszi fejéről a fátylat, melyre ez van írva: „A Természet felfedi magát a Tudomány előtt” [Jordanovát idézi Harding, 1986, p. 118].

A metaforák szerepéről, jelentőségéről és relevanciájáról kétféleképpen lehet gondolkodni [Harding, 1986, 234-239.] A *formalista* szemlélet szerint a metaforák pszichológiai funkciót töltenek be, azaz segítik a kifejezni kívánt gondolat megértését, de annak lényegét nem érintik; a metaforák külsődlegesek és idioszinkratikusak. Ez annál is inkább így van, mivel a fejlett tudományok kvantitatív, matematizált terminusokban fejezik ki mondanivalójukat, így a metaforák – bár az elmélet érvényességének korai stádiumában fontosak lehetnek – a tudományos tudás növekedtével elveszítik jelentőségüket. Az *interakcionista* nézet szerint a helyzet pont fordított: a metaforák rendszere, mellyel a tudós elméletét megvilágítja, nem egyéni sajátosság, hanem kommunikációs célokat szolgál; magyarázó funkcióját csak úgy töltheti be, ha valamilyen általánosan elfogadott társadalmi jelentésre, az interszubsztivitásra támaszkodik. Ezenkívül a modell az, ami iránymutatásként szolgál az elmélet alkalmazhatóságáról és továbbfejlesztésének lehetséges irányairól a tudósok számára. A metaforák rendszere tehát az elmélet szerves részét képezi, nem csak a kezdeti szakaszban fontos; sőt, ahogy az elméletet egyre szélesebb körben fogadják el, úgy öröklődik át legitimitása a metaforák rendszerére. Harding ennek alátámasztására a newtoni fizikát hozza fel példaként, ami annyira beivódott gondolkodásunkba, hogy alapfeltevését (a mechanikus világképet,¹³ tehát 'a természet mint gép' metaforát) ma már senki nem vonja kétségbe. A természetet, a kísérleti módszert, a tudós és elmélete közti viszonyt kifejező közkeletű, nemekkel kapcsolatos metaforák hiánya a mai tudományos szövegekben e logika szerint arra

---

¹³ Newton törvényeinek esetében a természet-gép metafora nem csupán stilisztikai elem, hanem Newton matematikai törvényeinek interpretációját jeleníti meg, és útmutatásul szolgál a gyakorlatra való alkalmazhatósághoz. Ha a kényszer és a nemi erőszakra vonatkozó analógiákat ebben a szellemben fogjuk fel, akkor Newton törvényeire éppolyan találó lenne a „a nemi erőszak Newton-féle kézikönyve” kifejezés, mint a jelenleg használatban lévő „newtoni mechanika” [Harding, 1986, p. 113.]

utalnak, hogy a társadalmi nemek politikája és a tudomány végérvényesen és magától értetődően összefonódott, további megerősítést nem igényel. Az, hogy a tudományos módszerek az utóbbi háromszáz évben bekövetkezett térnyerése a nemek közötti hierarchia felerősödését vonta volna maga után, vitatható. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a tudományos módszerek sokan és sok helyen¹⁴ azon az alapon szereztek érvényt, hogy az leképezi a férfi és nő közötti alá-fölé rendeltségi viszonyt. Ennek realizálása fontos állomása volt annak a gondolati folyamatnak, melynek végeredményeképpen a tudomány egyes feminista kritikusai arra a meggyőződésre jutottak, hogy a tudományos kutatás a megismerésnek nem univerzálisan emberi, hanem specifikusan maszkulin módját jelenti.

2. 3. A megismerő szubjektum és az objektivitás pszichoanalitikus kritikája

Evelyn Fox Keller tanulmányok egy sorozatában [1985a, 1985b, 1985c, 1985d, 1987 [1982]] a korai személyiségfejlődés pszichoanalitikus elméleteit felhasználva pszichológiai magyarázatot adott a tudomány és a maszkulinitás kulturális összefonódására. Keller abból indult ki, hogy a férfiak felülreprezentáltsága a tudományban inkább következménye, semmint oka ezeknek a közkeletű képzeteknek. A valódi ok az, hogy az objektivitás (amely a tudományosság alapvető kritériuma) és az autonómia (amely a hatalommal összefonódik) jelentései egyaránt a maszkulinitáshoz kapcsolódnak. Piaget fejlődéslélektani írásainak értelmében az objektivitásra való képesség – amely lehetővé teszi, hogy az egyén a külvilágot tőle függetlenül létezőnek és általa pusztán akarati úton befolyásolhatatlannak ismerje el – nem veleszületett, hanem egy hosszas kognitív fejlődés eredménye. A csecsemő számára kezdetben a külvilágot az anya mindenhatónak érzékelt alakja jelenti, akivel érzelmi szimbiózisban él, saját magát tőle nem tudja megkülönböztetni. Ez kognitív szinten azt jelenti, hogy önmaga és a világ között nem elválasztottságot, hanem folytonosságot érzékel,

---

¹⁴ Mielőtt arra a következtetésre jutnánk, hogy a fentiekben ismertetett szexuális szimbolika már a múlté, Harding [1991, p. 43.] idézi Feyerabendnek egy 1970-ből származó metaforáját, mellyel saját tudományfelfogásának előnyeit demonstrálja: „Egy ilyen fejlemény távolról sem ellenszenves, a tudományt egy konok és követelőző szeretőből egy vonzó és engedékeny kurtizánná változtatja át, aki megpróbál szeretője minden óhajának elébe menni. Természetesen tőlünk függ, hogy háziszárcányt vagy cicababát választunk társunknak. Ami engem illet, nem hiszem, hogy magyaráznom kellene, melyiket részesítem előnyben.”[Feyerabend, 1999 [1970], p. 248]. Míg a korábbi példákban a tudomány volt a vizsgálódó szubjektum és a természet a vizsgált tárgy, itt a tudomány maga a tudományfilozófiai vizsgálódás tárgya, ezért van nőként megszemélyesítve. Feyerabend írása mellett érvel, hogy a tudomány nem egy tőlünk független létező, amely szigorú szabályokat ró ránk, hanem saját konstrukciónk; módunkban áll tehát olyan módon megalkotni, hogy humánusabb célokat szolgáljon. A tudomány újradefiniálása révén szexuális élvezetet nyelő férfi nemcsak a tudományfilozófust jelképezi (aki az esetek túlnyomó részében valóban férfi), hanem az emberiségre mint olyanra utal férfiként. Harding szerint azt, hogy a nemeket segítségül hívó metafora nem csak díszítőelem, hanem szerepet játszik az érvelésben, abból is látszik, hogy a szöveg legvégén, tehát kiemelt helyen található.

nincsenek énhatárok, nincsen személyiség. A fejlődés menete a fokozódó individuáció (az anyától való érzelmi elhatárolódás) és az ezzel párhuzamosan végbemenő differenciáció (a világtól különválasztva létező én képzetének kialakulása) irányában halad, végeredménye pedig az objektivitás kognitív, illetve az autonómia érzelmi képessége. A gyermek így végül önmagát szubjektumként, az anyát pedig objektumként, tárgyként éli meg.¹⁵ A szimbiotikus, differenciálatlan egység élménye az anyához kötődik, ezért a gyermek a femininitást mint olyat azonosítja evvel a másikba-merült, a másikkal összefonódott léttel. Az első személy, aki az anya-gyermek diádikus viszonyon kívülállóként színre lép, az apa, így az ő alakja – pusztán a külvilágban való létezése okán - a továbbiakban a külvilágot, az objektivitást, az elszeparálódást szimbolizálja. A nemek énfunkciói eddig a pontig ugyanúgy fejlődnek. A nemi identitás kialakulása azonban a megegyező nemű szülővel való azonosulást kívánja meg, így a fiú esetében nem csak a személyes identitás, hanem a nemi identitás is saját magának az anyával való szembeállítására révén konstituálódik. A lány esetében a nemi szerepek mintája az anya, ami a személyiséget létrehozó alapvető szembenállást gyengíti. Az anyától való elszakadás, mely az autonómiát létrehozza, egyben magányt is jelent. A vele való összeolvadás, amely ezt a magányt feloldhatná, az én elvesztésével fenyeget. Ezen ambivalens és igen mély félelem, sőt rettegés feloldásának egyik módja az eredeti egység iránti vágyódás elfojtása, az autonómia túlhangsúlyozása, a szubjektum/objektum szembeállításához való merev ragaszkodás. Az egyén úgy érzi, hogy az objektum pusztán léte énhatárait fenyegeti, ezért tőle való félelmét agresszióba fordítja át, és – jó esetben csak gondolati vagy tudatalatti szinten – annak elpusztítására tör. A nemi identitás fent leírt konstrukciójából következik, hogy a fiú félelme az anyától/tárgytól erősebb, mert az avval való egybeolvadás nem csak személyes, hanem nemi identitását is fenyegeti. A végső következmény az, hogy a férfiakban általában erősebb az énhatárokhoz (azaz az objektivitáshoz), illetve az alany/tárgy szembeállításához való merev ragaszkodás, valamint nagyobb a tárgy iránt érzett rejtett agresszió. Ez a három attitűd döntő szerephez jut a tudomány módszertanában, ezért várható, hogy a tudományos pálya iránt elsősorban azok fognak érdeklődni, akiknek ez a fajta tevékenység valamely alapvető pszichológiai igényét

---

¹⁵ A szóhasználat mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a gyermek számára a külvilág tárgyai és személyei között nincsen ontológiai különbség, mert mindkét típusú létező abból a szempontból érdekes, hogy általa az én/nem-én dichotómia megélhető. Az anya úgymond a gyermek vágyának tárgya. A tárgykapcsolatelméletek szerint a gyermeknek ehhez a primer tárgyhöz való viszonya döntően meghatározza a felnőtt ember viszonyulását a körülötte lévő tárgyakhoz és személyekhez.

kielégíti.¹⁶ Kellernél a feminin és a maszkulin attitűd közti különbség nem kategorikus, ezek egy kontinuum két szélső pólusát jelentik, a valós személyek mindig a kettő között helyezkednek el.

Keller gondolatmenetének logikus következménye lenne, hogy a férfiak – ha nem is veleszületetten, de legalábbis kora gyermekkortól fogva – objektívebben gondolkodnak és autonómiájuk erősebb, mint a nőké. A szerző azonban ezt a konklúziót nem vonja le; ehelyett hangsúlyozza, hogy a személyiségfejlődés fent leírt módja csak az objektivitást a maszkulinitással, a szubjektivitást pedig a femininitással azonosító kulturális sztereotípiákért felelős. A sztereotípiák visszatükröződnek a társadalmilag elvárt nemi szerepekben, és ezen elvárások interiorizálása, valamint a szocializáció az, ami az embereket objektivitásra hajló férfiakká és ehhez kevesebb affinitást érző nőkké teszi. Keller ezáltal azt sugallja, hogy a nemi identitás a személyiséghez képest külsődleges, majdhogynem szabadon választható. A tárgykapcsolatelméletekkel foglalkozó feminista pszichoanalitikus szerzők, így például Nancy Chodorow [2000] és Dorothy Dinnerstein [1977] a pszichológiai, társadalmi és kulturális környezet szorosabb összefüggését alapul véve kimondják, hogy a férfi és a női személyiség ezen a téren ténylegesen és alapvetően különbözik: a férfiak függetlenségük, autonómiájuk révén, míg a nők a másokhoz való viszonyban határozzák meg önmagukat. Akár ezt az erősebb, akár a Keller-féle gyengébb verziót vesszük alapul, egyik sem állítja azt, hogy ezek a különbségek biológiailag meghatározottak.¹⁷ Keller szerint azt, hogy valaki a femininitás vagy a maszkulinitás ideáljának akar megfelelni, nem a nemi hovatartozáson, hanem a neveltetésen, a társadalmi mikro- és makrokörnyezeten múlik, amit az is bizonyít, hogy a tudományban sok nő dolgozik, akinek érzelmi és kognitív attitűdje a férfiakétól nem tér el.

Ami Keller írásaiban témánk szempontjából jelentős, az az objektivitás kritikája. A tudomány attitűdje, melyet objektívnek szokás nevezni, nem objektív a szó ’értéksemleges, elfogulatlan, egyéni preferenciákat meg nem jelenítő’ értelmében, hiszen egy sajátos pszichológiai szubstruktúrából fakad. Ez az attitűd elvben azt célozza, hogy a megismerő alany és a megismerés tárgyának viszonya ne befolyásolja a megismerést, azonban az alany és a tárgy

---

¹⁶ Keller jó néhány, természettudósokkal végzett pszichológiai kísérletre hivatkozik, melyek tanúsága szerint a kutatók az átlagnál kevésbé érdeklődnek a társas viszonyok iránt, társas kompetenciájuk kisebb, szexuális aktivitásuk alacsonyabb és az anyjukhoz való viszonyuk elutasító. [Keller, 1985b, p. 91.]

¹⁷ A determináló tényező az, hogy a gyermekről az anya gondoskodik, így tehát a kétszülős gyermekneveléssel az egész problematika megszüntethető volna. Chodorow és Dinnerstein ennek bevezetésére explicit módon javaslatot is tesz [Tong, 1997].

merev elhatárolása, valamint a közöttük lévő hierarchikus viszony tételezése is már egyfajta viszonyulást jelent.

„Az objektivitás abban áll, hogy az ember olyan mértékben felismeri azt, ahogyan saját énje mindennapi gondolkodásába belenyomul, és azt a módot, ahogyan ez számtalan illúziót generál – az érzetekkel, a nyelvvel, a nézőponttal, az értékekkel, stb. kapcsolatos illúziókat –, hogy minden ítéletalkotását megelőzi az az igyekezet, hogy benyomuló énjét az ítéletalkotásból kizárja. A realizmus ezzel ellentétben az én létezésének tagadását jelenti, minek következtében az ember saját nézőpontját azonnal objektívnek és abszolútnak hiszi.” [Piaget-t idézi Keller, 1987 [1982], p.238. ford. K. Á.]

Az énhatárok kényszeres védelme mögött, ami a tudományos módszertanban Keller szerint kifejezésre jut, ezen határok fenyegetettsége húzódik meg. A valóban stabil énhatárok nem szorulnak állandó megerősítésre, így az ember megengedheti magának, hogy időnként átlépje azokat és más létezőkkel egybeolvadjon, anélkül, hogy ez autonómiáját fenyegetné. Ezt a flexibilisebb attitűdöt nevezi Keller dinamikus objektivitásnak, szemben a tudományban általában érvényre jutó statikus objektivitással. A dinamikus objektivitás nem egyszerűen a maskulin és a feminin attitűd elegyítését, a két véglet közötti arany középutat jelenti, hanem az azokban rejlő korlátok meghaladását. A probléma tehát egyrészt a társadalmi nem, mint érzelmi és kognitív képességeink egyfajta torzulása, amire a megoldás a feminizmusban gyakran felmerülő androgün ideál. A probléma második szintje az, hogy a tudományos módszertan a torzult attitűdök egyikét preferálja, de mivel ennek nincsen tudatában, önnön belevonódottságára nem reflektál, hanem azt abszolútnak és objektívnek tételezi: látszólagos objektivitásra törekvése meggátolja abban, hogy valóban objektív legyen.

A tudomány intézményes szerkezetét és a tudományhoz kapcsolódó képzeteket szemügyre véve azt tapasztaljuk, hogy a tudományos kutatást elsősorban férfiak végzik, a tudományos tevékenység a férfiassággal kapcsolódik össze. Az eddig tárgyalt megközelítések ennek társadalmi okát a nemek közötti munkamegosztásban, történelmi okát a tudományos módszer kialakulásának körülményeiben, kulturális okát pedig a nemek viszonyának mintájára szerveződő ellentétes fogalompárokban találták meg, melyek a tudománnyal kapcsolatos konnotációk mindegyikét a férfi oldalhoz rendelik hozzá; erre az utóbbi jelenségre Keller pszichoanalitikus magyarázatot adott. Vegyük észre, hogy ez az utolsó kritika radikálisabb az

eddigieknél, mert nem a tudományhoz képest külsődleges oktatás- vagy foglalkoztatáspolitikát, a nemi sztereotípiákat vagy a társadalomszerkezetet, hanem a tudományos módszer egyik lényegi elemét bírálja. A történetileg első feminista ismeretelméleti megközelítés ennél mérsékeltebb. Amennyiben a feminista tudománykritikát a külsődleges szempontoktól a tudomány alapjainak megkérdőjelezése felé haladó gondolati folyamatként fogjuk fel, úgy Keller inkább tekinthető ismeretelméleten kívüli, semmint az ismeretelmélet előtti szereplőnek.

3. FEMINISTA ISMERETELMÉLETEK – A MÓDSZER KRITIKÁJA

A tudományos kutatás feminista kritikájának különböző szintjei vannak, melyek a tudományhoz képest külsődleges kérdésektől a tudományos módszerek mint olyanok a bírálata felé haladnak. Ez egyben a liberális állásponttól induló feminista kritika radikalizálódását is jelenti. Az előző részben szó volt arról, hogy bár a nők formálisan nincsenek többé kizárva a tudományos intézményekből, azokban - és különösen a felsőbb szinteken - továbbra is alulreprezentáltak. A jelenség megértéséhez a nemi sztereotípiákhoz kell fordulnunk, amik a szocializáció során belsővé válnak és az egyéni nemi identitást, ebből következően pedig többek között a motivációkat meghatározzák. A nemi sztereotípiák részét képezik a világ egy átfogóbb értelemben vett megosztottságának, amely nemcsak a személyekhez és a viselkedésformákhoz, hanem a tárgyakhoz, tevékenységekhez és a fogalmakhoz is nemet rendel hozzá, ezáltal ezeket a társadalmi nemek valamelyikével összeköti. A tudomány tehát szervesen beágyazódik a társadalmi nemek viszonyainak szélesebb összefüggésrendszerébe. A nők hiánya a kutatásban a társadalmi munkamegosztás egy formáját jelenti, ez pedig nem változtatható meg a társadalmi nem egyéni és szimbolikus aspektusainak figyelembevétele nélkül. A téma vizsgálata azonban – összetettsége ellenére – nem érinti a tudományos tudás tartalmával, a tudomány módszerével és céljával kapcsolatos kérdéseket; kritikája elsősorban politikai jellegű. Ezen kritikák értelmében a nők nagyobb arányú részvétele a tudományban nem befolyásolja annak tartalmát; tudományt helyesen csak egyféleképpen lehet művelni, az elmének nincsen neme.¹⁸ Erről az alapról indulnak a feminista biológiai kritikák, melyek a nemek közötti különbségekről és az emberi szexualitásról alkotott tudományos elméletek szexista tartalmát az azokban előforduló módszertani hibáknak tulajdonítják.

3. 1. Androcentrizmus a biológiában

A feminista tudománykritika tekintélyes része irányul annak feltárására, hogy a tudomány által a nőkről, a szexualitásról és a nemek közötti különbségekről alkotott elméletek egyrészt az objektivitás álcája alatt egy sajátos férfinezőpontot tükröznek, másrészt túlhangsúlyozzák

---

¹⁸ *The Mind Has No Sex* – jellemző módon ez a címe egy, a nők tudományban szerzett érdemeit bemutató műnek [Schiebinger, 1989].

vagy – egyes szerzők szerint – egyenesen megteremtik a nemek közötti különbségeket, melyek a társadalmi elnyomás alapjául szolgálnak.¹⁹

A nemekről szóló tudás létrehozásában kiemelt szerepe van az emberszabású majmok szexuális viselkedéséről és az általuk létrehozott közösségek szerveződésének alapjairól alkotott elméleteknek. Donna Haraway főemlőskutatásokról szóló tudománytörténeti írásai [1990a, 1990b] szerint az emberhez evolúciósan a legközelebb álló, ma is élő állatfajok tükröt tartanak elénk, melyben láthatóvá válik mindaz, ami az emberben kultúra és racionalitás előtti, tehát esszenciális. Haraway *Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politic: A Political Physiology of Dominance* c. tanulmánya az állatszociológia 1920 és 1940 közötti kialakulását és fejlődését vizsgálja. Robert M. Yerkes, az első emberszabásúakat kutató, összehasonlító szociobiológiai kutatóintézet megalapítója, az evolúciós pozíció mérőszámának az intelligenciát tekintette. Felfogása szerint az intelligencia szervezi az alacsonyabbrendű funkciókat, így például a szexualitást. Yerkes megállapításai szerint a csimpánzoknál alapvető jelentősége van a jogok és privilégiumok szexuális ellenszolgáltatás fejében való megszerzésének. Elméleteiben a szex így társadalomszervező erővé vált. Yerkes tanítványa, Carpenter, aki átvette ezt a koncepciót, 400, Ázsiából hozatott rhesus majmot szabadon engedett a Cayo Santiago nevű szigeten, majd azt vizsgálta, hogyan szerveződnek csoportokba, illetve a rendelkezésre álló természeti erőforrásokat egymás között hogyan osztják el. A szexuális viselkedésre vonatkozó megfigyeléseit úgy értelmezte, hogy a csoporton belüli dominancia – ami első közelítésben pusztán az élelemhez való hozzáférés mértékének mérőszáma volt – a szexuális aktivitással (így tehát az evolúciós előnnyel is) korrelál. A csoportból kivette a legdominánsabb hímeket, a nélküle újraszerveződött csoportból a második legdominánsabbat, majd a harmadikat; megfigyelései szerint ez a társadalmi rend összeomlásához, belső harcokhoz és a szigeten a csoport által elfoglalt terület csökkenéséhez vezetett. Módszertani problémaként felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem vizsgálta más állatok eltávolításának hatásait. Haraway szerint erre az a tágabb elméleti keret adhat

---

¹⁹ Catharine MacKinnon feminista jogelméletalkotó szerint a nyugati kultúra jogfelfogása az egyenlőséget az azonosság fogalmán keresztül ragadja meg; „a hasonlót hasonlóan, az eltérőt eltérően kezeli; a nemeket pedig kölcsönös különbözőségük szerint definiálja. [...] Emiatt feszültséget fedezhetünk fel egyrészt az azonosságot feltételező egyenlőség képzetéről, másrészt a nemekről alkotott, különbözőségeken alapuló képzet között. Ezért *a nemek egyenlősége önellentmondás, egymást kizáró fogalmakat összekapcsoló kifejezés, mely megmagyarázza azt is, hogy miért oly nehézkes a megvalósítása.*” [MacKinnon, 2001, p. 30. kiemelés tőlem] MacKinnon szerint a nemek viszonyát nem a különbözőség, hanem a dominancia terminusaiban kell tárgyalni. Harding ezzel egybehangzóan azt állítja, hogy a tudomány nőgyűlölő metaforáinak kiküszöbölése csak a társadalmi nem megszüntetésével volna megvalósítható [Harding, 1991, p. 19.]. Mindkét állítás azon alapul, hogy a társadalmi nem elsősorban egy definíció szerint aszimmetrikus hatalmi viszony, nem pedig az egyes emberekhez hozzárendelhető tulajdonság.

magyarázatot, melyhez Carpenter a feltevések, a módszerek és a megfigyelések interpretációja tekintetében támaszkodott. Kiindulópontja volt egyrészt a politikai gazdaságtannak egy természetivé stilizált szabályrendszere: a szabadverseny és a piacgazdaság központi eleme a versengés, amit Darwin evolúciós elmélete a fajok és az egyedek közötti viszony lényegeként írt le. A vezérhímtől megfosztott csoport megváltozott helyzetét a többi csoporttal való versengés terminusaiban írta le; ebből szűrte le azt, hogy a dominancia mint társadalomszervező elv az egész csoport túlélése szempontjából hasznos jelenség. Ez összhangban volt a második világháború környékén végzett egyéb kutatások eredményeivel, melyek az autoriter magatartást vizsgálták az emberek között. Ezek szerint a valódi társadalmi rend a dominancia egyensúlyán alapul, tehát a versengő agresszió teremti meg az együttműködés társadalmi feltételeit. Ha a domináns hím (a társadalom fejét) eltávolítjuk, akkor a rend megbomlik és terméketlen versengés veszi kezdetét. Ugyanez a szemlélet a biológiában is jelen volt: az embriológia egyik akkor divatos irányzata volt a mezőelmélet, melynek értelmében az élőlények aktivitása bizonyos tengelyek, azaz kvantitatíven mérhető tulajdonságok gradiense mentén írható le. A mező e gradiensek kölcsönhatásából jön létre, középpontját pedig a legmeredekebb gradienssel rendelkező tengely jelenti. Carpenter olyan, a társas együttélést szervező faktort keresett, melynek tekintetében az egyedek között nagy eltérés tapasztalható (ezt jelenti a legmeredekebb gradiens kifejezés), és a dominanciában ezt meg is találta. A nőstények közötti dominancia-hierarchia nem volt olyan erős, mint a hímek között, a fiatal állatoknál pedig a hierarchia megléte sem volt megállapítható. Ezért Carpenter eleve abból indult ki, hogy a csoport szervezettsége szempontjából a domináns hím a legfontosabb szerep; számára nem volt értelme referenciacsoportként megvizsgálni azt, hogy például egy nőstény eltávolítása hogyan hat a csoportszerkezetre. Végeredményképpen Carpenter az emberszabásúak társas viszonyairól olyan képet kapott, amely hűen leképezte az emberi társadalom hierarchikus viszonyait, és mivel ezeket fiziológiai szinten érvényesülő törvényszerűségként interpretálta, azok igazolásává, illetve megteremtésük eszközévé is vált.

Egy másik, sokat idézett példa az evolúciós biológia azon törekvése, hogy a korai emberszabásúak anatómiai és viselkedései evolúciója közötti kapcsolatokat megragadja, és ezáltal rekonstruálja az ember kiemelkedését az állatvilágból. A versengő elméletek áttekintését adja Helen Longino és Ruth Doell *Body, Bias, and Behaviour: A Comparative Analysis of Reasoning in Two Areas of Biological Science* c. cikke [1987]. Az emberi kultúra eredetéről széles körben elfogadott a Sherwood Washburn által létrehozott „man-the-

hunter”(vadászó férfi)-hipotézis. Washburn szerint az emberi test evolúciójának motorja az eszközhasználat [Haraway, 1990b], amely a férfiak vadászó tevékenységének köszönhetően alakult ki. Az eszközhasználat lehetővé tette a fogazat átalakulását (elsősorban már nem vicsorítással kellett elrettenteni az ellenséget), megkövetelte a két lábra állást, a vadászat maga pedig a nyelvhasználatot és a kooperációt. Ez a felfogás tehát androcentrikus, amennyiben kizárólag a férfiaknak tulajdonítja a természetből a kultúra állapotába lépést, a civilizáció csíráit. Az Adrienne Zihlman és Nancy Tanner által létrehozott ellenhipotézis, a „woman-the-gatherer” (gyűjtögető nő), szintén az eszközhasználatra fókuszál, de szerintük a kőeszközök használatát megelőzte a szerves anyagból (nád, botok) készült szerszámok alkalmazása, melyet a nők a terhesség és szoptatás következtében megnövekedett tápanyagszükséglet kielégítése érdekében a gumók, gyökerek kiásására használtak. Később azonban kőszerszámokat is kezdtek használni, például a ragadozók elriasztására vagy a bőr hústalanítására. Ezen güno-centrikus felfogás értelmében tehát elsősorban a nők gyűjtögető tevékenysége volt az, ami az eszközhasználat, ezáltal pedig az emberi intelligencia kifejlődésének motorjává szolgált. Az elmélet a fogazat átalakulását annak tulajdonítja, hogy a kisebb szemfoggal rendelkező férfiakat a nők kevésbé találták félelmetesnek, szívesebben léptek velük szexuális kapcsolatra, így a nők szexuális választása az evolúciós szelekció eszközévé vált.

Az evolúciós biológia eredményei három forrásra támaszkodnak: a régészeti leletekre, a ma élő vadászó-gyűjtögető törzsek antropológiai kutatására, illetve a főemlősök tanulmányozására. Az, amit ezek a rivális elméletek tárgyi bizonyítékként felhozhatnak, mindössze néhány kódarab. Ha a legfontosabb adaptációnak a férfiak vadászó tevékenységét tekintjük, akkor a kőszerszámok erre adnak bizonyítékot. Ha a nők gyűjtögető tevékenységére fókuszálunk, akkor a leletek ennek meglétét támasztják alá. A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy további bizonyítékok ezen a téren nem várhatók, mert a ma élő primitív törzsek esetében a viselkedés és társadalomszerveződés terén a variancia elég nagy ahhoz, hogy ki-ki tetszése szerint találjon a saját hipotézisét alátámasztó példákat. Van tehát egy tekintélyes méretű szakadék a tárgyi bizonyítékok és az elmélet között, amit a „man-the-hunter”-hipotézis csak egy kulturálisan beágyazódott, széles körben elfogadott, és talán nem is tudatos előfeltevés révén tud áthidalni: azon feltevés révén, hogy a társadalomban a fejlődés mindig a férfiak tevékenységeiből indul ki.²⁰

---

²⁰ Habár az evolúciós biológia kutatói tudatában vannak annak, hogy eredményeik főként a spekuláció tárgykörébe esnek, ez a szélesebb közönség számára nem nyilvánvaló. Az emberi faj eredetére vonatkozó

A biológiai kutatásnak azon része, amely a nemi különbségek biológiai alapjait más állatfajok hímjei és nőtényei közötti különbségek segítségével akarja megragadni, már a tudományos probléma kiválasztásánál több problémás előfeltevéssel él [Harding, 1986, 95-102.]. Implicit módon feltételezi egyrészt, hogy a nemek közötti különbségek lényegében ugyanazok az állatok, mint az emberek esetén, másrészt pedig, hogy a nemek közötti, fajokon átívelő különbség nagyobb mértékű, mint az, amely az emberi faj egészét más fajoktól elválasztja. Egészében véve ennek az ellenkezője sokkal plauzibilisabb: férfi és nő jobban hasonlítanak egymásra, mint amennyire bármelyikük akármelyik állatra is hasonlít. Ruth Hubbard és más biológikritikusok szerint elsősorban a férfiak azok, akik önmagukat a nőkkel szembeállítva határozzák meg, és ezt a szembeállítást a biológiai nemi különbségek hangsúlyozásával támasztják alá [Longino&Doell, 1987, p.185.]. Ha a tudományos problémát úgy definiáljuk, mint annak felderítését, hogy a biológiai nem a (szexuális) viselkedést milyen mértékben és milyen módon determinálja, ezzel máris a nemek közötti különbségekre helyeztük a hangsúlyt a köztük lévő hasonlóságok helyett. A kérdésfelvetés maga körülhatárolja a lehetséges válaszok körét. Feltéve, hogy a biológiában lehetséges volna egy értéksemleges, nem-szexista nyelv használata, ezek a kutatási eredmények fókuszukban és tartalmukban továbbra is androcentrikusak maradnának [Harding, 1986, p. 95.].

3. 2. Az androcenrikus előítéletek kiküszöbölése: naiv feminista empirizmus

A nemek közötti biológiai különbségekről és a szexualitásról szóló elméletek kritikáját követően számos kísérlet történt arra, hogy a szexista előítéleteket a kutatásból kiküszöböljék. Ezek azon a meggyőződésen alapulnak, hogy az objektivitás hagyományos definíciójának értelmében – mely szerint az az érték- és érdeksemlegességet jelenti – ezen előítéletek kizárásával jobb tudomány hozható létre.

Az Egyesült Államokban a '80-as évek végén botrányok sorozata robbant ki a gyógyszerkutatás területén annak kapcsán, hogy forgalomba hozataluk előtt a gyógyszereket kizárólag férfiakon tesztelték²¹ [Schiebinger, 2003]. Keller 1982-ben írta, hogy az állatok

---

állítások legitimációt nyernek pusztán azért, hogy a jelenleg elérhető leghitelesebb tudásrendszernek, a tudománynak részei. A „women-the-gatherer”-elmélet, bár bizonyítékok tekintetében éppoly rosszul áll, mint elődje, arra mindenképpen alkalmas, hogy amazt relativizálja és spekulatív jellegére rámutasson. Enélkül a szexista előfeltevések széleskörű elfogadottsága miatt a férfiaknak az emberi faj fejlődésében játszott kizárólagos szerepe nem kérdőjeleződik meg.

²¹ Így például 1982-ben egy, az Aszpirinre, illetve a szív-és érrendszeri megbetegedésekre vonatkozó kiterjedtebb kutatásban 22071 férfi és 0 nő vett részt. A feminista tiltakozások eredményeképpen 1991-ben a

tanulását vizsgáló pszichológiai kutatások mindegyikét kizárólag hím patkányokon végezték. Mindkét gyakorlat mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a férfi/hím képviseli a fajt, a nőt/nöstényt pedig az ezen normától való eltérésként veszik figyelembe ott, ahol valamilyen speciális, a nemi hovatartozást érintő kérdés merül fel (pl. fogamzásgátlás). Haraway előzőekben ismertetett kritikája is részben arra vonatkozott, hogy a rhesus majmok vizsgálatánál Carpenter azzal a hibás előfeltevéssel élt, hogy az emberszabásúak társas viszonyai – csakúgy, mint azé a társadalomé, melynek Carpenter tagja volt – a dominancia köré szerveződnek; ez a tudományos módszerből önmagában nem következik, sőt bizonyíték híján annak ellentmond.²² A Longino és Doell által prezentált „woman-the-gatherer”-hipotézis szintén törekszik arra, hogy minimálisra csökkentse a jogosulatlan előfeltevések mennyiségét: nem tételezi fel például azt, hogy az ember alapvetően agresszív természetű, mivel az anatómiai felépítés ezt nem támasztja alá.²³ A módszertani hibák és jogosulatlan feltételezések következtében létrejövő szexista nézeteknek egy újabb példáját adja Trivers széles körben elterjedt „szülői befektetés”-elmélete, melyet Patricia Gowaty az evolúciós biológia saját eszközeivel megcáfolt [Gowaty, 2003]. Az elmélet abból indul ki, hogy a nemek szexuális viselkedése alapvetően eltérő: a férfiakat a párválasztásban a versengés, az agresszió és a szabadosság, míg a nőket a passzivitás, a válogatosság és a monogámia jellemzi. Trivers szerint ennek evolúciós okai vannak. Minden egyed saját génjeinek továbbadására törekszik; mivel az anya befektetése adott utódba a petesejt nagyobb mérete, valamint a terhesség és szoptatás miatt nagyobb, ezért neki az utód apját jobban meg kell válogatnia, mert rossz reprodukciós döntésével többet kockáztat. A hímek ellenben úgy teremtenek nagyobb esélyt génjeik továbbadására, ha minél több nőtsténnyel közöskülnek. Ezek eltérő reprodukciós stratégiák; az evolúciós szelekció révén kiválasztódnak azok az egyedek, akiknek reprodukciós stratégiája a többiekénél adaptívabb. Mivel ezek hatékonyabban adják tovább génjeiket, ezek a tulajdonságok az utódok körében elterjedtebbek lesznek, mint a megelőző generációkban, s így végül az egész fajra jellemzővé válnak. A nők és férfiak eltérő szexuális viselkedésének ez a biologizáló leírása összhangban volt a társadalom által elvárt

---

National Institutes on Health kezdeményezte a nők bevonását a gyógyszereszetekbe, 1990 és 1994 között pedig 25 szövetségi törvényt hoztak a nők egészségét javító intézkedésekről [Schiebinger, 2003, p. 1172.].

²² Haraway említett cikke valójában túlmutat ezen a szinten, és amellet érvel, hogy a társadalmi viszonyok alapvetően befolyásolják a tudomány tartalmait és módszereit; az így ráarakódott társadalmi tényezőt a tudományos tudásról nem lehet egyszerűen lehántani, hogy alatta megtaláljuk az objektív lényegét. Álláspontja tehát explicit módon szociálkonstruktivista. Az ok, ami miatt a feminista empirizmusról szóló részben a sok hasonló témájú, de mérsékeltébb írás helyett éppen ezt tárgyalom, az, hogy a főemlőskutatásoknak igen magas szintű és komplex elemzését adja.

²³ A harcos főemlősöket törzszerű tépőfog, illetve a hím és a nőtstény közötti nagy méretkülönbség jellemzi. Washburn úgy hidalta át ezt a problémát, hogy feltételezte: az ember eszközhasználó, eszközkészítő lény, agresszióját pedig ezen eszközök segítségével fejezi ki [Haraway, 1990b].

nemi szerepekkel, minek következtében az elmélet rövid időn belül széles körben elterjedt, és Gowaty szerint ez volt az oka annak, hogy az elméletet megalapozó kísérletek hiányát senki nem firtatta. Trivers elmélete ugyanis két korábbi eredmény összekapcsolásából született: Bateman ecetmuslicával végzett kísérletekkel demonstrálta azt, hogy a hímek és nőstények szaporodási stratégiája a *Drosophila Melanogaster*nél eltérő; Williams pedig megállapította, hogy az emlősöknél a szülői befektetés az anya részéről nagyobb. Trivers a két, más-más fajokra vonatkozó elméletet összekapcsolta és az emberekre alkalmazta. Gowaty kutatócsoportja a *Drosophila* nemzetségbe tartozó, három különböző muslicafajon figyelte azt, hogy a nagyobb ivarsejttel rendelkező nőstény tényleg kevésbé érdeklődik-e a párzás iránt, és ilyen összefüggés csak a Bateman elméletében szereplő fajnál volt kimutatható, a másik két rokon faj esetében nem.

A tudomány ezen feminista megközelítését, melynek értelmében a nőket sértő szexista képzetek a tudomány meglévő metodológiai normáihoz való szigorúbb ragaszkodással kiküszöbölhetőek, Harding feminista empirizmusnak nevezte el, és nézeteiket a következőképpen jellemezte [Harding, 1991, 61-67.]:

1, A feminista empirizmus hívei szerint a tudomány módszere és alapelvei helyesek, csak bizonyos esetekben rosszul alkalmazzák őket, és ez a valóság torzított képét eredményezi. A kritika a rosszul művelt tudományra, nem pedig a tudományra mint olyanra irányul.

2, A tudományos kutatásban dolgozó nők ugyanolyan tudományos eredményeket hoznak létre, mint a férfiak. Mint nők tehát nem járulnak hozzá a tudomány gyarapításához, és általában hevesen tiltakoznának is egy ilyen feltételezés ellen, hiszen szakmai eredményeiket épp annak köszönhetik, hogy bebizonyították: képesek hasonulni a férfiakhoz. Női mivoltuk nem befolyásolja, és nem is befolyásolhatja tudományos munkájukat.

3, A tudomány így a nők jelenlétéből csak annyiban profitál, hogy az a népesség, melynek legintelligensebb tagjaiból a kutatók verbuválódnak, kétszeresére nő, minek következtében a kiválasztott felső réteg okosabb emberekből fog állni, mintha csak a férfiak közül válogatnánk.

4, A feminizmus iránti politikai elkötelezettség a tudományos munkát annyiban segíti, hogy iránymutatásával felismerhetjük azokat a szemellenzőket, androcentrikus előítéleteket,

melyek mindennapi gondolkodásunkba annyira beépültek, hogy kellő kritika híján nem kérdőjeleznék meg őket. A nőmozgalom továbbá elősegíti azt, hogy több nő vegyen részt a kutatásban, a nők pedig hajlamosabbak észrevenni az androcentrikus előítéleteket. A természeti világ leírása és magyarázata azonban nem történik másképpen, más alapokon vagy más módszerekkel, mint a nőmozgalom távollétében történne.

5, A feminista empirizmus képviselői nézeteik összességét nem tekintik ismeretelméletnek. Ebből a szempontból nem térnek el a tudományos kutatásban uralkodó általános felfogástól, mely szerint a tények önmagukért beszélnek, azok értelmezéséhez nincs szükség külön módszertanra. Csakúgy, mint a tudomány nem-feminista művelői általában, ezek a nők az általuk művelt tudomány implicit előfeltevéseire és módszereire nem reflektálnak, a tudáselméleteket a saját szakterületük művelése szempontjából irrelevánsnak tekintik.

A feminista empirizmust ugyanakkor Harding joggal nevezi ismeretelméletnek abban az értelemben, hogy az tulajdonképpen a feminista biológia- és társadalomkutatás tudásállításainak megalapozását szolgáló igazolási stratégia [Harding, 1990, p. 90.], valamint hogy változatlan formában vallja a tudományos kutatás empirista módszertanát, amely öntudatlanul is a testetlen, univerzális megismerő alany liberalista elképzelésével él. A feminista empirizmus legfőbb érdeme abban áll, hogy mivel a bevett nézeteket alapvetően nem kérdőjelezi meg, ezen a közös alapon maradva kommunikálni tud a nem-feminista tudományos közösséggel. Ezenkívül a feminista ismeretelméletet a saját konkrét természettudományos gyakorlatukban alkalmazni kívánó nők a fennálló normákat ennél radikálisabban nem kérdőjelezhetik meg, ha azt akarják, hogy kutatásaik egyáltalán tudományosnak minősüljenek. A feminista empirizmus ugyanakkor három módon is ellentétbe kerül a hagyományos empirizmussal, melynek talaján kialakult, és ez egyben belső ellentmondásokat is generál:

1, A szexista előítéletek a feminista empiristák által kritizált esetekben a probléma definiálásánál, a módszerek kiválasztásánál és az eredmények értelmezésénél lépnek be a tudományba, tehát azokon a szinteken, melyek a bevett nézet szerint a felfedezés kontextusához tartoznak. Úgy tűnik tehát, hogy a tudományos módszer alkalmatlan ezen előítéletek kiszűrésére, mert azt a szintet, ahol ezek megjelennek, az igazolás szempontjából irrelevánsnak minősíti. A tudományos módszer látszólagos objektivitásra törekvése – amit az értékeknek és érdekeknek a kutatásból való kizárásával kíván biztosítani – eredményeképpen

a társadalomban uralkodó androcentrikus és szexista ideológiák változatlan formában jelennek meg a kutatás végeredményében. A tudományos normák szintén tartalmazzák ezeket az előítéleteket, mert hozzájárulnak érvényesülésükhöz és fennmaradásukhoz [Harding, 1986, p. 162.]. A feminista empirizmus első paradoxona, hogy bár kritikája a rosszul művelt tudományt veszi célba, gondolatmenetéből logikusan a tudomány mint olyan bírálata is következik.

2, Az objektivitás értéksemlenségként való felfogásával ellentétben áll az a tény, hogy a szexista elméleteket helyettesíteni kívánó feminista elméletek létrejöttüket végső soron a nőmozgalomnak köszönhetik. A „man-the-hunter”-elméletet a feministák politikai és erkölcsi okokból elfogadhatatlannak találták, és ez motiválta az ellenhipotézis létrehozását, amiről ugyanakkor azt állítják, hogy az objektíven is meggyőzőbb. A szexista előítéletek torzítják, a feminista meglátások viszont növelik az objektivitást. Ebből az következik, hogy nem minden előítélet káros. Ezt az ellentmondást nevezik az előítéletek paradoxonának [Anderson, 2004].

3, A feminista empirizmus szerint az ideális megismerő alany a nőmozgalomból feminista meglátásokat merítő kutató, nem pedig a felvilágosodás ismeretelméleteiben szereplő testetlen, társadalmi kontextusától és történelmi beágyazottságától függetlennek tekintett szubjektum²⁴ [Harding, 1990, p. 93]. Ebben már benne rejlik az a felfogás, amely a nézőpontelméletekben válik explicitté: a megismerő társadalmi pozíciója episztemikus jelentőséggel bír.

3. 3. A felvilágosodás ismeretelméleteiben szereplő univerzális alany kritikája

Naomi Scheman [1996] szerint az elmúlt 300 évben kifejlesztett liberális politika- és ismeretelméletek Descartes hatását tükrözik, amennyiben egy egységes, testetlen, transzparens megismerő szubjektumból indulnak ki. Descartes célja az individuum episztemikus autoritással való felruházása volt, tekintet nélkül annak társadalmi pozíciójára. A Módszer garantálta, hogy követője minden olyan tényezőt felülemelkedhessen, melyek tévedést generálhatnak. Ezt a minden kételyen felül álló bizonyosságot Descartes az értelem kizárólagos használata révén látta elérhetőnek. A biztos tudás megköveteli mindenfajta külső

---

²⁴ A pozitivista ismeretelméletekben a megismerő egy nem, rassz, osztály és történelmi kor tekintetében meg nem határozott, jelöletlen, általános alany. Ezt a pozíciót Haraway a következőképpen jellemzi: „Mindent látunk, noha sehonnan sem nézünk” [Haraway, 1994, p. 126.] .

befolyás kiküszöbölését, beleértve az érzéki benyomásokat, és ezek forrását, a testet is. A megismerő szubjektum így önmagát a társadalmi környezetétől és saját testétől eltávolított, megtisztított, testetlen értelemként azonosítja. A valódi én a testetlen szubjektum, az akarat és értelem, a gondolkodás és a cselekvés székhelye, míg az elutasított test az énhez képest külsődlegessé válik. Scheman ezt a folyamatot pszichoanalitikus terminusokban kifejezve projekciónak nevezi: az én bizonyos részeit lehasítja magáról, nem-énnek, valami/valaki máshoz tartozónak tekinti, mivel a lehasított rész a fejlődő énképpel nincsen összhangban. A Cogito gondolkodó szubjektuma épp önmagának a testtől és a világ összes többi részétől való elválasztása révén alapozza meg az episztemikus autoritásra támasztott igényét, így az őt azoktól elválasztó határvonalakat kénytelen gondosan őrizni, minek következtében az én saját határain belül egységes, koherens, ellentmondásmentes egésznek tűnik. Mivel az elutasított és leértékelt tulajdonságok jelenléte az énhatárokat állandóan fenyegeti, ezt a konfliktust az én úgy oldja fel, hogy azokat másokra kivetíti, majd azokban üldözi a tudat alatt fenyegetőnek érzékelt tényezőt. Ezt Scheman paranoiának nevezi. Az így leértékelt és elnyomott csoportba a nők, a feketék, a gyarmati országok népei, tehát – Haraway szavaival élve - „a másság megtestesítői tartoznak, olyanok, akik be vannak szorítva testük és körülhatárolt szempontjaik korlátaiba, s ebbéli elfogultságukból adódóan nem alkalmasak arra, hogy egy olyan vitában vegyenek részt, amely saját köreiken túlmutat” [Haraway, 1994, p.121.] A Descartes által megalkotott szubjektum a tekintélyelvű, külső forrásokra támaszkodó tudás helyére az individuum önerőből elérhető tudását állította, így a maga idejében a felszabadítás eszköze volt. Történelmi okokból kifolyólag azonban ez az új szabadság csak egy szűk csoport, a fehér, európai férfiak számára és az elnyomott csoportok rovására volt elérhető.²⁵ A liberális politika- és ismeretelmélet fejlődése során egyre bővült a politikai és episztemológiai jogokkal felruházottak köre, de mivel a megismerő szubjektumnak ez a jelöletlen pozíciója mások elnyomásán alapul, ezért ez a bővülés csak „a privilégium demokratizálásának” folyamata [Scheman, 1996, p. 204]. Az Egyik – sem pszichológiai, sem gazdasági értelemben - nem lehet meg a maga Másikja nélkül, így ez a bővülés szükségképpen korlátozott.

---

²⁵ Descartes rendszere elméletben univerzális volt, az általa nyújtott előnyök nem csak a születési előjogokkal rendelkezők számára voltak elérhetőek. Ha valaki olyan helyen találta magát, ahonnan az igazság nem volt látható, szabadságában állt egy privilegizáltabb helyre menni. Ezt az attitűdöt fejezte ki az Újvilág benépesülése, amely azonban csak az őshonos lakosság kiirtása, illetve az Afrikából behurcolt rabszolgák elnyomása árán valósulhatott meg. „Azok, akiknek sikerült a személyiség ideálját megvalósítaniuk, elnyomták azokat, akiknek a helyét – amit különböző okokból kifolyólag nekik nem állt módjukban elhagyni – a világban akként jelölték ki, hogy elvégezzék azt a munkát, melyen az episztemológiai jogokkal bírók léte és jóléte nyugodott, és hogy reprezentálják a testet öltött emberi lét azon aspektusait, melyet a privilegizáltak magukban eltagadtak.”[Scheman, 1996, p. 209. ford. K. Á.]

A testetlen, jelöletlen megismerő szubjektum képzetének nemcsak társadalmi, hanem filozófiai és episztemológiai következményei is vannak. Scheman szerint a Descartes-i alapállásból fakad a filozófia legtöbb problémája:

„Ezek a problémák – különösképpen a test/elme probléma, a referencia és az igazság problémái, a másik elme problémája, és a külvilágról szóló tudással kapcsolatos szkepticizmus – mind arról szólnak, hogy a szubjektum tud-e kapcsolódni önmagáról lehasított részeihez – saját fizikalitásához, szociabilitásához. Az efféle problémák [...] megoldhatatlanok mindaddig, míg a szubjektum identitása épp ezen elidegenedések által konstituálódik. A szubjektum, akinek autoritását azzal definiáljuk, hogy a szakadék egyik oldalán helyezkedik el, nem tudhatja azt a szakadékot elméleteivel autoritatív módon eltüntetni. A filozófusok problémái a privilégium neurózisai.” [Scheman, 1996, 210-211. ford. K. Á.]

A megismerő szubjektum világtól való elválasztottságának következménye továbbá, hogy a hagyományos ismeretelmélet a megismerés alanyát annak tárgyától elválasztottnak tételezi, és a kettő közötti kölcsönhatás hiányaként definiálja az objektivitást. A megismerő társadalmi pozíciója a megismerés szempontjából irreleváns; a szubjektum az általa vizsgált jelenségek és az ezek alapján létrehozott elméletek közötti semleges közvetítő szerepét tölti be. Ez a transzparencia abban az értelemben igaz, hogy a tudást létrehozó csoport által képviselt értékek és érdekek - habár a feminista kritikák szerint a tudományos elméleteknek legalábbis némelyikében jelen vannak - épp a tudomány módszertana miatt nem észrevehetők és nem bírálhatók [Harding, 1986, p. 238.] A módszer kritikája tehát jogosulatlanok fog tűnni mindaddig, míg ki nem lépünk abból az ismeretelméleti keretből, melyre ez a módszer támaszkodik.

3. 4. Feminista nézőpontelméletek

A feminista ismeretelméletek többsége a kognitív ágens testhez kötöttségéből indul ki [Longino, 1999, p. 333.]. A testben létezés egyben helyhez, időhöz és társadalmi pozícióhoz kötöttséget is jelent, így a test által körülhatárolt megismerő szubjektum tudása szükségszerűen részleges lesz. A feministák Haraway nagyhatású esszéje óta [Haraway, 1994] az ilyen tudást szituációba ágyazott tudásnak nevezik.

A feminista nézőpontelméletek, melyek a tudás szituációhoz kötöttségének egyik fő elemzési vonalát adják, Hegel, Marx és főleg Lukács György nézeteinek átdolgozásából születtek. Az általános értelemben vett nézőpontelméletek a világot egy konkrét társadalmi helyzethez kötött perspektívából írják le, amely pozíciót a többihez képest episztemikusan privilegizálnak tételezik [Anderson, 2004]. A nézőpontelméletnek az alábbi jellemzőket kell tartalmaznia [Anderson, 2004]: (1) meg kell adnia azt a társadalmi pozíciót, amely kiváltságos perspektívával bír; (2) meg kell határoznia azon kérdések körét, melyekre az episztemikus privilégium vonatkozik; (3) le kell írnia a társadalmi pozíció azon aspektusát, amelyből az episztemikus autoritás fakad (ez lehet például a társadalmi szerep vagy a szubjektív identitás); (4) igazolnia kell, hogy ezen aspektus valóban megalapozza az episztemikus privilégiumot; (5) meg kell határoznia, hogy a nézőpont milyen értelemben felsőbbrendű a többi lehetséges állásponthoz képest (pl. pontosságban felülmúlja azokat, vagy az alapvető igazságokhoz jobban hozzáfér); (6) mik azok az egyéb perspektívák, melyekhez képest a kiválasztott nézőpont hitelesebb; (7) milyen módon lehet ehhez a perspektívához hozzáférni (az adott társadalmi csoporthoz tartozás szükséges és elégséges feltétele-e ennek).²⁶

Nancy Hartsock *The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism* [1998, [1983]] c. írása paradigmaticus példáját adja a feminista nézőpontelméleteknek, és az egyéb feminista nézőpontelméletek minden elemét tartalmazza.

---

²⁶ A nézőpontelméletek klasszikus modelljét képviseli a marxista nézőpontelmélet. Ennek alapjai megtalálhatók Marx műveiben, de filozófiai igényű kidolgozását Lukács *Történelem és osztálytudat* c. könyvének *A proletariátus álláspontja* c. része adja [Lukács, 1971]. Ezen elmélet szerint a proletariátus a gazdaság, a szociológia és a történelem alapvető kérdéseiben episztemikus privilégiummal bír, amely kiváltság a proletariátus helyzetének négy aspektusában gyökerezik: az elnyomásban, a centralitásban, a természettel való tapasztalati, produktív kölcsönhatásban és az univerzalizálásban [Anderson, 2004]. Egyrészt a munkásosztály az őt sújtó elnyomás miatt objektíven érdekelt az arra vonatkozó igazság kiderítésében, hogy a kapitalizmus valójában kinek az érdekeit szolgálja. Másrészt a proletariátus központi szerepet tölt be a kapitalista termelési módban, az összes többi osztály a hozzá való viszonya által meghatározott, ezért a proletariátus saját osztályhelyzetének megismerése révén a társadalom egészét megértheti. Harmadszor, a materialista episztemológia szerint az ember a világot azáltal ismeri meg, hogy azzal a termelőmunka során gyakorlati kölcsönhatásba lép. Az emberi tevékenységnek így ontológiai és episztemológiai jelentősége van [Hartsock, 1998, p. 108.]. A kapitalizmus két szembenálló osztályának eltérő tevékenységéből következik, hogy a proletariátus a világot a dolgok használati értékének terminusaiban ragadja meg, míg a burzsoázia a csereérték fogalmában gondolkodik. Előbbi szemléletmód közelebb áll a valósághoz, mivel a gazdaság és a történelem legalapvetőbb törvényei az érték-többlet elsajátításáról szólnak, ehhez képest a csereérték és a pénz csak a jelenségek felszínét érintik. Negyedszer, a proletariátus egy potenciális univerzális osztályt képvisel, lévén hogy már most abban a helyzetben van, ami az eljövendő kommunizmusban minden emberre jellemző lesz – nincsen magántulajdona. A munkásosztály érdeke ezért az univerzális emberi érdek, és nem valamely osztályspecifikus érdek, mint a burzsoáziáé. Ennek következtében a társadalmat objektívebben tudja megragadni, mint a kapitalista reprezentáció, melynek alapvető érdeke a fennálló rend megőrzése és a valós viszonyok elfedése. Mivel az uralkodó osztálynak nemcsak érdekében, hanem hatalmában is áll a világot a saját helyzetéből következő látásmóddal leírni és ezt a reprezentációt univerzalizálással felruházni, ezért a munkásosztály a világot ez ezen belül saját magát szintén ezeken a kategóriákon keresztül ragadja meg; ez a hamis tudat. Az osztálytudat tehát, amely episztemikus privilégiummal bír, pusztán a társadalmi pozícióból nem következik, hanem egy tudatos erőfeszítés lassan megformálódó végeredménye [Tong, 1992, p. 43.].

Hartsock Marx érték-többlet-elméletében azonosította azokat a kritériumokat, amelyek Marx számára lehetővé tették a proletariátus episztemikus autoritással való felruházását, és megmutatta, hogy a nők ezen kritériumok mindegyikének értelmében szintén egy privilegizált perspektívával bíró társadalmi csoportot alkotnak. A nők munkája minden társadalomban²⁷ szisztematikusan eltér a férfiakétól. A nemek szerinti munkamegosztás²⁸ a társadalmi munkaszervezés szempontjából központi jelentőségű.²⁹ A nők hozzájárulása az élet fenntartásához kettős: egyrészt a férfiakhoz hasonlóan bér munkát végeznek, másrészt viszont a háztartási munkával használati értéket hoznak létre. A nők többet dolgoznak a férfiaknál, munkaidejük nagyobb részét teszi ki a használati értékek termelése, és munkájuk sokkal inkább repetitív jellegű, mivel a háztartási munka teljes egészében ilyen. A (férfi) munkás munkaidejében szintén szembekerül a materiális szükségszerűséggel, de ez nem tölti ki egész életét; ezzel ellentétben „a nők munkája sohasem ér véget”,³⁰ ezért nézőpontjuk, amely a létfenntartáshoz való hozzájárulásukon alapul, a materialista világnézet elmélyülését jelenti. A nők továbbá a gyermekszülés- és gondozás által megkövetelt komplex készségek, illetve munkafolyamatok által a test és elme egységét valósítják meg, sokkal inkább, mint a munkás maga tisztán instrumentális tevékenységében. Röviden, a férfi nézőpontot az absztrakció, a női nézőpontot pedig a materiális valóságba való beágyazottság jellemzi. Ezt a tevékenységekből következő nézőpontbeli eltérést megerősítik a nemek közötti biológiai különbségek, valamint a női és férfi pszichikum tárgykapcsolatelméletekből ismert eltérő fejlődése. A nők reprodukciós funkcióik (a menstruáció, a nemi aktus, a terhesség, a szoptatás) gyakorlása során állandóan megtapasztalják testtartásuk sérülését, átlépését, flexibilitásukat. Ráadásul, mivel a kognitív és érzelmi fejlődés során a gyermek autonóm identitása az anyától való elhatárolódás által jön létre – ahol a nemi szerep elsajátítása miatt a lány anyjával azonosul, ami a tőle való eltávolodását mérsékli, a fiú pedig nemi identitása részeként még

---

²⁷ Az elemzés a nyugati kapitalista társadalmakra vonatkozik.

²⁸ Hartsock a *sexual division of labor* (szexuális munkamegosztás) és nem a *gender division of labor* (társadalmi nemek közötti munkamegosztás) kifejezést használja, utalva arra, hogy ebbe a nemek közötti munkamegosztásnak nem csak a társadalmi, hanem a majdhogynem megváltoztathatatlan, biológiai vonatkozásait is beleérti (pl. gyermekszülés), és hogy az egész konstelláció materiális, testi oldalára helyezi a hangsúlyt [Hartsock, 1998 [1983], 111-112.].

²⁹ A szerző itt eltér a marxista állásponttól, mely a mentális és manuális munka elkülönülését tekinti a társadalmi munkamegosztás kezdetének, a nemek közötti „természetes” munkamegosztásnak pedig a társadalomszerkezet szempontjából nem tulajdonít jelentőséget [Hartsock, 1998 [1983], p. 112.]. A marxista nézetrendszerben az alapvető törésvonal az osztályok között húzódik. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. művében azt írta, hogy a férfiak nők feletti ellenőrzése abból fakad, hogy ők a tulajdon, így a nők elnyomása csak a magántulajdon megszüntetésével fog véget érni [Tong, 1992, p. 49]. Hartsock ezzel szemben a radikális feminizmus álláspontját képviseli, mely szerint „a kapitalizmus a férfiuralom következménye, nem pedig fordítva” [Hartsock, 1998 [1983], p. 112.].

³⁰ A marxista feminizmus egyik aforizmája, amely nem csak a nők munkájának mennyiségére, hanem annak természetére, az örökös készenlétre is utal [Tong, 1992, p. 40.].

inkább szembehelyezi magát vele -, végeredményként a nők énhatárai nem olyan merevek, mint a férfiak énhatárai.³¹ A lány ezenfelül nemi szerepkészletét a konkrétan jelen lévő anyától tanulja, míg a fiú a távollévő apával, illetve inkább csak annak kulturális sztereotípiájával kénytelen beérni, minek következtében a maszkulinitás absztrakt, a femininitás pedig konkrét jelleget ölt. A férfiidentitás a másoktól való elválasztottságon, az én és nem-én közti szigorú határvonalon alapul, aminek egyenes folyománya a dualisztikus férfigondolkodás: a konkrét/absztrakt, a háztartás/közélet dichotómia, végső soron pedig a természet/kultúra hierarchikus szembeállítás.

Összefoglalva, Hartsock nézőpontelmélete értelmében – a munkás és a tőkés tevékenységével analógiásan - a férfiak és nők számára a materiális élet ellentétes módokon strukturálódik, aminek episztemológiai következményeként nézőpontjuk egymással ellentétes. A férfiak nézőpontja nem csak részleges, hanem torzított is, mert az élet helyébe a halált állítja.³² A privilegizált nézőpont a női létben gyökerezik, de – csakúgy, mint a proletariátus nézőpontja – abból nem közvetlenül adódik,³³ ezért helyesebb feminista nézőpontnak nevezni. Végül a proletariátus álláspontjához hasonlóan a feminista nézőpont is felszabadító potenciállal rendelkezik, mert az emberi viszonyok torz és embertelen mivoltának felismerése révén megteremti a lehetőséget azok megváltoztatásához.

Szintén az absztrakció és a konkrét materiális valóság szembeállításán alapul Dorothy Smith *Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology* c. írása [Smith, 1996 [1974]], amely eredeti szándékát tekintve a szociológia kritikája. Smith szerint a férfiak és a nők alapvetően két különböző világban élnek, melyek viszonya azonban nem szimmetrikus: a nők világa (az otthoni, családi szféra) a férfiak számára lényegtelen és alárendelt. Ennek következtében a nők mindennapos tevékenységei, a testekről való gondoskodás, illetve azoknak a lokális

---

³¹ Hartsock itt Nancy Chodorow fentebb ismertetett elméletére épít.

³² Ennél a pontnál visszaköszön a tárgykapcsolatelméletek Kellernél leírt értelmezése. A maszkulin én önmagát a másiktól való elválasztottsága, függetlensége által definiálja, így a másikkal való összeolvadás – például a szexuális aktus során - személyes autonómiáját fenyegeti. Az énhatárok és saját autonómiájának védelme érdekében a vágyott tárggyal (személlyel) szemben agressziót alkalmaz, így a szexualitás összekapcsolódik az erőszakkal, és annak szélsőséges formájával, a halállal. Hartsock szerint ez megmagyarázza az ölés és a destruktivitás glorifikációját, amely a nyugati maszkulin kultúra sajátja, és még Simone de Beauvoirnál is megjelenik: „A nő végzetét az pecsételi meg, hogy nem vehet részt hadi vállalkozásokon; az ember nem azért emelkedik felül az állatvilágon, hogy életet ad, hanem azért, hogy életét kockáztatja: az emberiségen belül éppen ezért nem az a nem kerekedett felül, amelyik szül, hanem az, amelyik öl.” [Beauvoirt idézi Hartsock, p. 123., *A második nem* magyar fordításában [Beauvoir, 1969] 81. oldal]

³³ A forradalmi nézőpont elérése nem triviális: a háztartási tevékenység és a gyermeknevelés munkaként való felismerését megnehezíti azok meg nem fizetett volta, aminek következtében a marxi munkafogalomba nem tartoznak bele. A második nehézség abban rejlik, hogy a nők tapasztalatának értéket és kritikai potenciált tulajdonítsunk [Hartsock, 1998 [1983], p. 124].

tereknek a fenntartása, ahol ezek a testek léteznek, a férfinezőpontból láthatatlanok, nem létezőek. A nők láthatatlan tevékenysége magában foglalja a tudományos kutatás külsődlegesnek, lényegtelennek tekintett részeit is: az adminisztrációt, a kérdőívek kitöltését, a szervezési feladatok ellátását, stb. A (férfi) szociológus tehát a társadalmi valósággal már eleve egy közvetített, feldolgozott formában találkozik, aminek azonban nincs tudatában, mert a szociológus módszerei, illetve azok a folyamatok, melyek az általa vizsgált jelenségeket előidézik, egy tőről fakadnak: ugyanabban a közegben dolgozik, mint amelyet tanulmányoz.

„De, mint mindenki más, ő is a testében létezik, mégpedig azon a helyen, ahol a teste van. Ez egyben a közvetlen tapasztalat érzéki szerveződésének is a helye [...], az a hely, ahol a dolgoknak szaga van. Az irrelevánsnak tekintett madarak felröppennek az ablak előtt. Ez az a hely, ahol a szociológusnak emésztési zavarai vannak. Ez az a hely, ahol meghal. Ebben a térben aktuális materiális eseményként meg kell hogy történjen mindaz, amit a világról tud, legyen szó akár a beszéd hangjairól vagy a toll sercegéséről a papíron, melyet dokumentumként megalkot. Valamilyen formában ezeknek itt kell lezajlaniuk, ha egyáltalán meg akarja tapasztalni őket.”[Smith, 1996 [1974], p. 21.]

Az a mód, ahogyan a nők saját munkájukat megtapasztalják, nem fejezhető ki a férfiak absztrakt fogalmi sémáin keresztül, tapasztalataiktól így el vannak idegenedve; ezt nevezi Smith kettős tudatnak. A szociológiában (és általában a tudományos pályán) dolgozó nők esetében ez a bifurkáció hatványozott, mert ők kénytelenek átvenni a szakterület férfiak által meghatározott gondolkodásmódját, ugyanakkor a társadalomról szóló fogalmi reprezentáció és saját tapasztalatuk között ellentmondás van. A társadalmi elnyomás eredményeként fellépő kettős tudat episztemológiai előnnyel jár: ez teszi lehetővé a nők számára a szociológia fogalmi sémáinak bírálatát.³⁴

---

³⁴ Smith nézőpontelmélete 9 évvel korábban született, mint Hartsocéké, és Marcia Westcott 1979-ben már beszámolt a szociológia feminista kritikáinak Smith nyomán kialakuló változatairól [Westcott, 1990 [1979]]. Ezek a kritikák a szociológia három vonása ellen irányultak: (1) A szociológia a nőkről torzított képet hoz létre, amennyiben pl. feltételezi, hogy a személyiségstruktúra és a társadalmi környezet egymást leképezik, egymást erősítik. A nők esetében a patriarchális társadalmi közeg a személyiség ellen dolgozik. A nők számára a nemek rendszere továbbá nem funkcionális, hanem érdekeikkel ellentétes; a nők kívülállók a társadalomban, így az efféle harmóniaelméletek helyett a kritikai tudás az, ami valós helyzetüket leírja. (2) A módszer, amely a társadalomról szóló tudást megalapozza, a kutatást végző személynek a kutatás alanyától való elválasztottságában és fölérendeltségében határozza meg az objektivitást. A kettő azonban valójában egy szinten van, mert a kutató szintén része a társadalomnak. A társadalmi jelenségek nem is érthetők meg anélkül, hogy behelyezkednénk azokba a jelentésrendszerekbe, melyeken keresztül a világot a társadalmi cselekvők (tehát a vizsgálat tárgyai) a saját maguk számára interpretálják. (3) A társadalomkutatás célja nem merülhet ki a jelenségek leírásában, hanem felszabadító célokat kell szolgálnia. A pusztán leíró jellegű szociológia

Végül a nézőpontelméletek harmadik klasszikus példája Hilary Rose *Hand, Brain, and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences* c. tanulmánya [Rose, 1987 [1983]], amely kifejezetten a természettudományok számára kíván episztemológiát teremteni. A címmel Rose arra utal, hogy a társadalom által a nőkhöz hozzárendelt munkák tipikusan olyanok, amelyekben „a kéz, az elme és a szív egysége” megvalósul. A kifejezéssel Rose a baconi tudomány „mens et manus” (a kéz és az elme egysége) alapelveire emlékeztet, amely a kísérleti módszert megalapozta [Bug, 2003, p. 890.]. A modern tudomány módszerében integrálta a mentális és manuális munkavégzést, de például a gyermekneveléshez elengedhetetlenül szükséges „emocionális munka” ebből az egységből kimaradt. A nőmozgalomban mind a háromnak az egysége megvalósult. Ahogyan a mentális és manuális munka különválasztása a javak termelésében, úgy a munka felosztása emocionális és ezen dimenzió kívüli tényezőkre az emberi lények reprodukciójában idéz elő elidegenedést. A gondoskodó felelősség és a tudás összekapcsolása éppen a természettudomány esetében életbevágó, mivel ennek eredményei vezettek oda, hogy a Földet a nukleáris megsemmisülés fenyegeti, és a társadalmi nyomor előidézésében is jelentős szerepe van.

A fentiekben vázolt nézőpontelméletek mindegyike szerint a nők episztemikus privilégiummal bírnak a társadalom mindazon jelenségeinek tekintetében, melyekben a társadalmi nemek érintettek. Lévéen, hogy a feminizmusok szerint a társadalmi nem az élet szinte minden területén megjelenik, ez a kikötés nem nagyon korlátozza a női/feminista álláspont hatókörét. Az episztemikus privilégium alapja minden esetben a nők tevékenysége. Azok a nézőpontelméletek azonban, amelyek a tárgykapcsolatelméletet elfogadják (a fent ismertetettek közül Hartsock), egyszersmind egy feminin kognitív stílust is feltételeznek, amely konkrét, gyakorlatias, testhez kötött, érzelmileg elkötelezett, szintetikus, intuitív, kvalitatív, relacionális, és a törődés értékei felé orientálódik (a maszkulin megismerési mód ennek ellentétéként absztrakt, elméleti, testetlen, érzelmileg elkülönülő, analitikus, deduktív, kvantitatív, atomisztikus, illetve az uralom és az ellenőrzés értékei felé orientált) [Anderson, 2004]. Bár a tárgykapcsolatelméletek ezeket a különbségeket a korai személyiségfejlődésből, nem pedig a nemi hovatartozásból eredeztetik, a feminin kognitív stílus feltételezése ennek

---

kommodifikálja a nőt, magyarázata pedig a szükségszerűség látszatát kölcsönzi a fennállónak. A szociológia nem a nőkről, hanem a nőknek és a nőkért kell szóljon.

ellenére alapvetően esszencialista szemléletet tükröz.³⁵ Hartsocknál a feminin kognitív stílus episztemikusan felsőbbrendű, mert meghaladja a szubjektum/objektum dichotómiát, ami a maszkulin gondolkodásmódtól elválaszthatatlan. Az episztemikus előny harmadik forrása az a tény, hogy a nők a társadalomban egy elnyomott csoport, így – a marxista logikát követve – érdekükben áll a társadalmi jelenségeket olyan módon reprezentálni, amely ezt megvilágítja, nem pedig elfedi. A nők továbbá közvetlenül megtapasztalják a társadalmi elnyomás következményeit, míg a férfiak előjogaik révén megtehetik, hogy ezekről a jelenségekről ne vegyenek tudomást.

A nézőpontelméletek explicitté teszik a tudás és a hatalom összefonódását; rávilágítanak arra, hogy „vannak a társadalomról való gondolkodásnak olyan perspektívái, melyekből – bármennyire jószándékú legyen is az illető – az emberek egymás közötti és a természethez fűződő valós viszonyai nem láthatók” [Hartsock, 1998 [1983], p. 107. ford. K. Á.]. Az általuk propagált feminista nézőpont nem egyszerűen egy lehetséges nézőpont a sok közül, amely egy pluralista világkép keretein belül az androcentrikus nézőpontokkal együtt jól megfér; még a minden nézőpont szükségszerű részlegességét hirdető verziók is (lásd pl. Haraway, 1994) különbséget tesznek a nézőpontok között abban a tekintetben, hogy az általuk elérhető tudás mennyire torzított, és a különböző feminista nézőpontok mindegyikét jobbnak, kevésbé torzítottnak tartják a patriarchális nézőpontoknál.

3. 5. A marginalizált csoportok és a harmadik világ

Ha az episztemikus privilégiumot a nők elnyomásával indokoljuk, ennek logikus következménye, hogy a többszörösen elnyomott csoportok nézőpontja reprezentálja leginkább torzítatlan formában a társadalmi valóságot [Anderson, 2004]. Ezen az alapon fejlődött ki a fekete feminista episztemológia, melynek kiemelkedő képviselője Patricia Hill Collins.

---

³⁵ Judith Butler értelmezésében [Butler, 1990] mind a lacani elméletek, mind pedig a tárgykapcsolatelméletek a nemi identitás elsajátítását olyan módon képzelik el, hogy az a nemmel kapcsolatos tapasztalatokat egy állandó, zárt formába kényszeríti, ezáltal stabilizálja a nő kategóriáját. A freudi elmélet alapvető vívmánya volt, hogy a nemi szerepeket, nemi identitást és a szexualitást a biológiától elválasztotta, és leírta azon pszichológiai tényezőket, melyek a férfiasságot vagy a nőiességet az alapvetően biszexuális egyénben létrehozzák. A pszichoanalízis így egyrészt megcáfolta az esszenciális nőiség, az „örök női” mítoszt, másrészt viszont azáltal, hogy a társadalmi nemet – különböző lelki mechanizmusok közvetítésével – a biológiai nem szükségszerű és logikus következményének tekintette, egyfajta kulturálisan determinista álláspontot vett fel, miáltal a nemek között fennálló status quot szükségszerűnek, tehát legitimnek tettelezte. A személyiségfejlődés menetének kultúrákon átívelő általános jellegének és elkerülhetetlenségének feltételezése mögött az egy, örök és változatlan nemi identitás fogalma húzódik. Butler szerint ez a fix kategória, a *gender* identitás nem leírja, hanem teremti a nemek egyenlőtlenségén alapuló társadalmi rendszert, és mint ilyen, azt a szerepet tölti be, mint a biológiai determinizmusban a biológiai nem.

Collins saját ismeretelméletét arra alapozza, hogy a fekete nők személyesen megtapasztalják mind a szexizmust, mind a rasszizmust, valamint specifikus kognitív stílussal rendelkeznek, amely élethelyzetükből és tevékenységeikből következik [Collins, 1989]. A megkettőződött tudat - amely lehetővé teszi, hogy az ember a dolgokat egyszerre lássa a domináns és az elnyomott csoport szemszögéből, és a két reprezentációt egymással kritikusan összevesse - itt két tengely, a nemek közötti és a fehérek/feketék közötti hierarchia vonatkozásában is megjelenik. Az elnyomott csoport belülről ismeri a társadalmi rendet, mégis kívülálló abból a szempontból, hogy a társadalmi berendezkedés jelen formája rá nézve hátrányos, ami megteremti a kritikához szükséges távolságot.

Különösen a természettudomány és a technika szempontjából érdekesek a harmadik világból érkező tudománykritikák. Harding [1986, 165-170.] részletesen elemzi Vernon Dixon közgazdász elméletét, melynek értelmében az USA-ban élő afro-amerikaiak gazdasági viselkedését az afrikai világkép határozza meg. Az, amit az érvényben lévő neoklasszikus közgazdaságtani modellek gazdasági racionalitásként határoznak meg, tulajdonképpen egy specifikusan európai attitűd, és a feketék hozzáállása ebből a nézőpontból deviánsnak, érthetetlennek tűnik. Dixon az eurocentrikus beállítódást nagyjából ugyanazokkal a jellemzőkkel írja le, mint a feminista megközelítések a maszkulin attitűdöt³⁶: az én és a nem-én (a természet, a tárgyak és a többi ember) élesen elkülönül; a megfigyelő és a megfigyelés tárgya közötti éles fogalmi távolság van, a kettő közötti viszony egyirányú; a természet és a többi ember eltárgyasítása; az individuum ontológiailag és jelentőségében is előrébbvaló a csoportnál, ami az individuumok összességéként jelenik meg, és csak addig áll fenn, amíg az egyének számára kifizetődő. Dixon álláspontját a tudományra vonatkoztatva az objektív, értéksemleges, személytelen tudás egy nagyonis helyhez és időhöz köthető, specifikus beállítódás eredménye.

A tudomány szerepéről és jelentőségéről vallott nyugati nézetrendszert kérdőjelezi meg a gyarmati rendszer felbomlása után a fejlődő országokban kialakult diskurzus, amely főként az '50-es, '60-as években indított, a harmadik világ gazdasági fejlődését célzó intézkedések és kölcsönök '70-es évekre nyilvánvalóvá vált csődjére reflektál [Harding, 1998a]. Ez a felzárkóztató politika azon a feltevésen alapult, hogy a nyugati országok jelenlegi jólétüket a

---

³⁶ Harding felhívja rá a figyelmet, hogy a feminista és az afrikanista irodalmat összevetve azt tapasztaljuk, hogy azok egymást figyelmen kívül hagyják. Ha ugyanis mindkettőt érvényesnek vesszük, akkor az általuk tételezett feminin/afrikai kognitív stílus csak az afrikai vagy afro-amerikai nők esetében létezhet, mert a fehér nőknél és a fekete férfiaknál a kétféle hatás egymást kompenzálja [Harding, 1986, 177-179.].

18-19. sz. -ban végbement tudományos-technikai fejlődésnek köszönhetik, hogy ugyanezeket az eszközöket, módszereket változatlan formában lehet és kell a jelenlegi fejlődő országokban alkalmazni, és hogy a fejlődés a gazdasági növekedéssel ekvivalens [Harding, 1998b, 109-111]. A felzárkóztató politika kudarcra megkérdőjelezte ezen előfeltevések létjogosultságát. Nyilvánvalóvá vált, hogy a folyamatos gazdasági növekedés nem biztosítható a természeti környezet elpusztítása nélkül, amely pedig alapvető fontosságú az ottani emberek létfenntartása szempontjából. A gazdasági növekedés tehát saját materiális bázisát emészti fel. A nyugati világ életszínvonalának növekedése épp a nagy földrajzi felfedezéseket követő európai terjeszkedés és a jelenlegi fejlődő országok kizsákmányolása révén valósulhatott csak meg [Harding, 1998b, p. 111]. Ennek két következménye van, melyek közül az egyik politikai jellegű, a másik pedig a tudomány fejlődésének és természetének kérdéseit érinti. Ha a Nyugat gazdasági fejlődése más népek, más kultúrák rovására mehetett csak végbe, akkor nyilvánvaló, hogy az efféle fejlődés csak a kevesek számára elérhető; a harmadik világ nem tűzheti ki maga elé célul a folyamatos gazdasági növekedést, ehelyett az erőforrások és az anyagi javak igazságosabb elosztása a cél.³⁷ Másrészt ez a megállapítás összhangban van a posztpozitivistá tudományfelfogással és a posztkuhniánus tudománytörténet-írással, melyek szerint a modern tudomány kialakulását és fejlődését nem magyarázhatjuk pusztán a tudomány belső logikájával, ahogyan azt az internalista megközelítés teszi; a tudomány létrejöttében és későbbi fejlődésében, sikereiben nagy szerepe volt az adott kor társadalmi, politikai, morális és intellektuális tényezőinek is, melyek egyrészt befolyásolták a tudomány tartalmát, másrészt elősegítették annak széleskörű társadalmi elfogadtatását. A modern nyugati tudomány így nem egy semleges eszköz, tiszta elméleti képződmény, melyet akárhol bevetve, mindig ugyanazokat az eredményeket érhetjük el vele; sokkal inkább tekinthető olyan, születésének körülményeibe beágyazott formációnak, mely a társadalommal és a kultúra egészével komplex módokon kölcsönhat; sikerét egyedülálló episztemikus tulajdonságai nem magyarázzák [Harding, 1998b, p. 121.].

---

³⁷ Az ökofeminista álláspont [Mies&Shiva, 1993] erősen kritizálja a felvilágosodás programját, amely az emberi haladás célját a szükségyszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való átlépésben jelöli meg, és ezt a természeti folyamatoktól való függőség felszámolása révén akarja megvalósítani. A felvilágosodás programjának véghezvivője a racionális ember, aki a természetet és a természeti erőket az ész hatalmával leigazza és kultúrává alakítja. Mies és Shiva szerint a haladás ezen elképzelése a kizsákmányolás és az uralom gondolatán alapul, mivel kozmológiája a valóságot dichotómiákban ragadja meg (ez esetben a kultúra/természet dichotómiában, ami persze a férfi/nő fogalompárral analóg), majd a dichotómia egyik felét a másiknak alárendeli. Az ökofeministák szerint – ugyanúgy, ahogyan a feminizmus célja nem a férfi privilégiumokban való részesedés, hanem a hierarchikus viszonyok fölszámolása – a harmadik világ felzárkóztatása nem jelentheti a nyugati világ életszínvonalának elérését, mert az, mivel kizsákmányoláson alapul, definíció szerint csak kevesek számára elérhető. Az ökofeminizmus tehát nem a szabadság birodalmába való átlépést tűzi ki célul, hanem a szükségyszerűség birodalmán belül megvalósuló, mindenki számára elérhető szabadságot.

Ezek a következtetések egyben megvilágítják a nézőpontelméletek logikáját: az, hogy kinek az életéből kiindulva kezdünk el bizonyos jelenségekről gondolkodni, nem csupán politikai vagy morális, hanem episztemikus jelentőséggel is bír.

„Ha kérdéseket teszünk fel a modern tudomány növekedéséről szóló standard beszámolókkal kapcsolatban, például azoknak az embereknek az élete felől kiindulva, akik megszenvedték ezt a növekedést, illetve a hozzá kapcsolódó európai terjeszkedést, amely azt lehetővé tette és hasznot húzott belőle [...], akkor többet tudunk meg, mintha ezeket a kérdéseket nem tennénk fel. A posztkoloniális *'science studies'* és a fejlődés kritikája, beleértve az idevonatkozó feminista műveket, rákérdeztek ezekre a problémákra. Így olyan eszközöket adnak a kezünkbe, amiket az északi, illetve az északi feminista *'science studies'* nem. Ennek nem az az oka, hogy szegény harmadik világbeli nők „jobban el vannak nyomva” [...], hanem sokkal inkább az, hogy az ő életükben felmerülő kérdések megválaszolására kialakított fogalmi keretek kívül esnek azokon az eurocentrikus fogalmi kereteken, melyek az északi és északi feminista *'science studies'*-t szervezik.”[Harding, 1997, p. 385. ford. K.Á.]

A nézőpontelméletek (kivéve Rose cikkét) eredetileg kifejezetten a társadalomtudományok kritikájaként léptek fel. Ugyanúgy, ahogyan a feminista empirizmus a feminista szellemű biológiai elméletek számára kívánt igazolási stratégiát nyújtani, a nézőpontelméletek a nemek társadalmi viszonyainak feminista leírásait voltak hivatottak alátámasztani.³⁸ Harding szerint azonban a nézőpontelméletek a tudomány egészére nézve is tartalmazznak fontos implikációkat [Harding, 1991, 67-76.]:

---

³⁸ 1997-ben a *Signs* c. amerikai feminista folyóiratban megjelent Susan Hekman *Truth and Method: Feminist Standpoint Revisited* c. cikke [Hekman, 1997], amely élesen bírálta a korai nézőpontelméletek egyik belső ellentmondását. Hekman szerint a nézőpontelméletek egyszerre állítják azt, hogy a valóság társadalmilag konstruált, minden nézőpont szituációba ágyazott, illetve hogy a feminista/női nézőpont ugyanakkor igazabb leírást ad a társadalmi valóságról, mint a többi perspektíva. Hekman szerint az első állítás dekonstruálja a másodikat. Hartssock a bírálatra adott válaszában hangsúlyozta, hogy „az igazság keresése nem az az út, amelyen járva a marxi programot megérthetnénk. A lényeg sokkal inkább a hatalmi viszonyok megértésében rejlik [...], a hatalmi viszonyok megértésének pedig az a célja, hogy megváltoztassuk őket.” [Hartssock, 1997, p. 370. ford. K. Á.] „A kritériumok, amik alapján bizonyos tudásokat előnyben kell részesítenünk másokhoz képest, sokkal inkább etikai és politikai, semmint episztemológiai természetűek” [uott, p. 373.]. Hartssock véleménye ellentétes Hardingéval, aki az episztemikus vonatkozásokat hangsúlyozza. Ennek valószínűleg az az oka, hogy Hartssock politikai filozófiával, míg Harding tudományfilozófiával foglalkozik, ezért más oldalról közelítik meg a nézőpontelméleteket.

1, A nézőpontelmélet leszámol az objektivizmussal, annak nézőpontnélküli, univerzális igénnyel fellépő tudásállításával; hangsúlyozza, hogy a tudás mindig bizonyos történelmi, társadalmi körülmények között jön létre, és magán viseli az ebből fakadó meghatározottságokat. Az empirista epistemológiával szemben azt állítja, hogy nincsen érték- és érdeksemleges, pártatlan álláspont. A nézőpontelmélet ugyanakkor a relativizmust is elutasítja, mert a nézőpontok episztemikusan nem egyenértékűek.

2, A jelenlegi tudományban az objektivitást a módszer garantálja. A megismerő társadalmi helyzete a kutatás végeredménye szempontjából irreleváns. A nézőpontelmélet rámutat arra, hogy a tudás értékterheltségét semmilyen módszerrel nem lehet kiküszöbölni, ezért a nézőpontelmélet kritikája nem a rosszul művelt tudományra, hanem a tudományra mint olyanra irányul.

3, A nézőpontelmélet szerint a tudás hordozója nem az egyén, hanem a társadalmi csoport, a közösség.

4, A nők mint nők kvalitatív változást hozhat(ná)nak a tudományos kutatásba, ha a saját élettapasztalataik és a domináns fogalmi sémák közötti szakadékot – amely a kettős tudat forrása – módjukban állna a módszertan megváltoztatására felhasználni.

5, Végül, a nézőpontelmélet a tudományos kutatásban lényegesen nagyobb szerepet szán a feminizmusnak és a tudáselméleteknek, mint a feminista empirizmus. A privilegizált nézőpont nem egy eleve adott, hanem egy tudatosan létrehozott perspektívát jelent, melynek megteremtésében a feminizmusnak döntő szerepe van.

3. 6. Posztmodern megközelítések

Mind a feminista empirizmus előzőekben ismertetett naiv verziója, mind pedig a nézőpontelméletek bizonyos értelemben a felvilágosodás talaján állnak, mert a társadalmi haladást kívánatosnak és lehetségesnek tartják, és úgy gondolják, hogy önmagunk és a világ jobb megértése, az elméletalkotás hozzájárul ehhez a haladáshoz [Harding, 1990, p. 99.]. A posztmodern irányzatok feminista és nem-feminista változatai közösek abban, hogy megkérdőjelezzik és destabilizálják mindazon kategóriákat (az univerzalitást, az objektivitást, a racionalitást, végső soron pedig az igazságra és a valóságra való hivatkozást), melyek

bármiféle elméletnek és az ismeretelméleteknek is az alapját jelentik, ily módon metaelméleti kérdéseket vetnek fel az elméletalkotás lehetőségességét illetően [Flax, 1990]. A posztmodern tehát a felvilágosodás nézetrendszerének kritikája. A posztmodern ismeretelméleti megközelítések a felvilágosodás ismeretelméleteinek főként az alábbi vonásaival szemben szkeptikusak [Flax, 1990, 41-42.]:

1, A modernitás filozófiája és ismeretelméletei feltételezték a stabil, koherens én³⁹ létezését, melynek megkülönböztető jellegzetessége az értelem.

2, Az értelem, az észhasználat segítségével a szubjektum megismerheti önmagát és a természet törvényeit.

3, Az értelem az én kontingens lététől függetlenül létezik (a testi, társadalmi és történelmi meghatározottságok nem érintik az értelem azon képességét, hogy a valóságot reprezentálja). Az értelem ezért objektív, megbízható és univerzális tudást hoz létre.

4, A nyelv az a semleges közeg, amelyben a reprezentáció történik. A nyelv átlátszó abban az értelemben, hogy a szavak (jelek) és a dolgok (jelöltek) közötti viszony egyértelmű hozzárendeléssel megadható.

A posztmodern megközelítések szerint a valóság diszkurzív módon konstruált. Anderson ezt az állítást a következő módon magyarázza [Anderson, 2004]. A szavak, fogalmak (jelek) jelentésüket nem abból nyerik, hogy valamely valóságosan létező, a diskurzuson kívül álló dologra referálnak, hanem a diszkurzív mező összes többi jeléhez való viszonyukból. A jelentés ezen felfogása a radikális holizmus egy fajtája: valamely új jel bevezetése az összes addig használt jel jelentését megváltoztatja; a jelek jelentése ezért nem rögzített, hanem időben változó. Ebből következik a totalizáló metanarratívák elutasítása: minden átfogó elmélet bizonyos terminusokkal él, és ezek a terminusok nem merítik ki az összes lehetséges fogalmi sémát. Egy másik – ugyanazon témáról szóló - diskurzus terminusai más jelentéseket hordoznának, így mást állítanának ugyanarról a valóságról. Ezért minden elmélet állításai csak a saját narratíván belül maradva érvényesek. A világ nem írható le egyetlen, a teljességre

---

³⁹ A nézőpontelméletekben már tetten érhető a posztmodern énfelfogás irányába történő elmozdulás: a nők tapasztalata és az uralkodó fogalmi sémák közötti diszkrepancia kettős tudatot eredményez, megosztja az ént [Harding, 1990, p. 98.]

igényt tartó elmélettel. Bármely partikuláris elmélet vagy narratíva előnyben részesítése hatalmi aktus csupán, amely a többi lehetséges gondolatrendszer háttérbe szorítását és a kiválasztott narratíva autoritással való felruházását szolgálja.

Az én ilyen szellemben történő felfogását képviseli Julia Kristeva, aki Freud megkülönböztetését a személyiség tudatos és tudattalan összetevőiről a társadalmi nem vonatkozásában használta fel [Tong, 1992, 229-231.]. A narratíva, amelyben az én megalkotja önmagát, maszkulinnak tekintett szimbolikus és femininnek tételezett szemiotikai dimenziókból áll, ahol azonban a szubjektum csak a szimbolikus összetevőknek van tudatában. Ezek jelentik a nyelv logikus, tudatos és ellenőrzött részét, míg az ebben létrejövő jelentések koherens rendszerét folyamatos aláássa és megkérdőjelezi a szemiotikai dimenzió, amely a hanghordozás, a képes nyelv, stb. eszközeivel a kaotikus, szenvedélyek által irányított tudattalant fejezi ki. A szubjektum tehát alapvetően szerteágazó, irracionális, ellentmondásos és heterogén. Egy koherens, racionális, kiszámítható és autonóm énkép fenntartása megköveteli a belső ellentmondások, a lélek diverzitásának elfojtását, és a két részt elválasztó határok szigorú őrzését. Az elnyomott irracionális, gyenge, kontrollálhatatlan részt az egyén másokra, a Másikként megalkotott csoportokra vetíti ki, azok elleni belső küzdelmét így a külvilágban folytatja tovább [Meyers, 2004]. Ez lényegében ugyanaz a gondolat, ami alapján Scheman a felvilágosodás ismeretelméleteiben szereplő, Descartes-ra visszavezetett megismerő szubjektum racionalitásban gyökerező énképét bírálta. Az én decentralizálása teljessé válik a posztmodernben; ezt nevezik „a szubjektum halálának”.

A posztmodern a nemi identitás vonatkozásában is arra az álláspontra helyezkedik, hogy az társadalmilag és diszkurzív módon konstruált. Judith Butler [1990] felfogásában az én és a nemi identitás mint konstans, stabil képződmények nem léteznek, feltételezésük az egyén részéről merő illúzió. Ehelyett mindenféle identitás performatív jellegű, tehát a különböző diskurzusokban folyamatosan és aktív részvételt követelve konstruálódik. Az egyén a különböző egymást átszövő diskurzusok hálójában az a csomópont, ahol ezek a szálak összefutnak, így identitása többszörös is lehet. Mivel Butler szerint a nemi identitás kategóriája nem leírja, hanem teremt a nemek közötti hierarchikus viszonyokat, a nemi identitás rögzített kategóriájának feloldása alapvető e hierarchia megszüntetése céljából. A nő fogalmának és a nemi identitásnak a destabilizálása ugyanakkor ellentétben áll a feminizmus addigi stratégiáival és módszereivel. A társadalmi nem a feminista elméletek legfontosabb elemzési kategóriája. Az integrált, egységes én megalkotása szükséges feltétele az egyén

felszabadításának [Butler, 1990, p. 327-328]; a közös identitás pedig elengedhetetlen egy koherens, közös érdekeiért fellépni képes csoport létrehozása szempontjából.⁴⁰

A nemi identitás és a nő kategóriájának dekonstrukciója a feminista elméletalkotásban a feminizmuson belüli kritikák hatására következett be. A nézőpontelméletek tipikus példái annak a szemléletnek, melyet a színes bőrű nők és a leszbikus feministák később esszencialistának bélyegeztek: ezek az elméletek a férfiak és a nők esetében feltételeznek valamiféle közös lényegét, ami a közösség azonos nemű tagjaira nézve invariáns. A tárgykapcsolatelméletek hívei (Keller, Hartsock) szerint létezik egy specifikusan feminin kognitív stílus. Ha ettől eltekintünk, és a nők nézőpontját a társadalmi helyzetből és az ebből fakadó tapasztalatból eredeztetjük, akkor is fel kell tennünk, hogy a nők tapasztalatának van valamilyen aspektusa, ami a rassz, osztály és szexuális orientáció szempontjából rendkívül heterogén női életformák mindegyikében megtalálható.⁴¹ Az, amit az elméletalkotók közös női tapasztalatként jellemeztek, leginkább a fejlett országokban élő, fehér, középosztálybeli, heteroszexuális nők tapasztalatát jelentette; saját nézőpontjuk női nézőpontként való feltüntetése azonban nem csak tévesen túláltalánosító és esszencializáló volt, hanem kizáró jellegű is [Spelman, 1988]. Aki minden nő nevében beszél, az saját tapasztalatában gyökerező álláspontját univerzálisnak veszi, így a nők tapasztalata és a női lét sajátosságai normatívvá válnak. A feminista elméletalkotás itt ugyanazokat a hibákat ismétli meg, mint azok a férfiközpontú diskurzusok, melyek kritikájaként tulajdonképpen létrejött: egy specifikus nézőpontnak általános érvényt követel, és saját szituációba ágyazottságára nem reflektálva azt

---

⁴⁰ Ez csak akkor igaz, ha feltesszük, hogy a politikai identitás a szubjektív identításban gyökerezik. Haraway *A Manifesto for Cyborgs* [Haraway, 1985] című, posztmodern kérdéseket tárgyaló cikkében felvázol egy „ironikus politikai mítoszt”, egy olyan identitáskonstrukciót, amely nem valamiféle esszencializált, eredendő közös női létértelmezésen, hanem tudatosan választott célok – a különbséget eltörölni kívánó, uniformizáló tendenciákkal szembeni ellenállás - mentén történő politikai összetartozáson alapul. Christine di Stefano [1990] szerint a feminizmus az elnyomással szembeni robusztus ellenállást követel; a posztmodern elméletekben szereplő széttörött identitások és decentrált szubjektumok viszont legjobb esetben is csak lokális, negatív jellegű és átmeneti szövetségeket hozhatnak létre.

⁴¹ Christa Wichterich idézi az 1975-ben Mexikóban tartott első nemzetközi nőkonferencia egyik résztvevőjének, egy bolíviai bányászfeleségnek a szavait, melyeket egy másik, a mexikói elithez tartozó résztvevőhöz intézett: „Beszéljünk csak mi kettőnkéről, Senora. Ön minden reggel más ruhát vesz fel, de én nem. Ön itt minden nap szépen kisminkelve, ápolt frizurával jelenik meg, az olyan emberekhez illően, akiknek van ideje jó fodrászhoz járni, és pénzük is van rá, hogy megfizessék. Nekem nincsen. Látom, hogy önnek sofőrje van, aki minden este ennek a teremnek az ajtaja előtt várja önt, hogy hazavigye. Engem nem visz haza senki. Biztos vagyok benne, hogy ön egy elegáns lakásban lakik, egy nagyon jómódú negyedben, nem igaz? Nekünk, a bányászok feleségeinek ezzel szemben csak egy kis kunyhónk van, az is bérbe, és ha a férjünk meghal, megbetegszik vagy elbocsátják, akkor 90 napunk van rá, hogy kihurcolkodjunk, és máris az utcán találjuk magunkat. Most mondja meg nekem, Senora, hasonlít az ön helyzete az enyémmre? Hasonlít az én helyzetem az önére? Milyen egyenlőségről beszélünk akkor?” [Wichterich, 1995, p. 11. ford. K. Á.]

objektívnek tételezi. Ezzel saját nézőpontját más nők nézőpontja fölé helyezi, és azokat a sajátjának alárendeli.

Ha szakítunk az egységes, episztemikusan privilegizált női nézőpont elképzelésével, akkor ez a dekonstrukció az összes, ezen belül megkonstruált nézőpontra is érvényes kell legyen. Végző soron az ember csak a saját maga nézőpontjáról beszélhet, ami viszont lehetetlenné teszi a társadalomkritikát, mert az a társadalmi makrostruktúrák általános összefüggésrendszerének elemzését igényli [Fraser&Nicholson, 1990]. A nézőpontok fragmentálódása továbbá nehézkessé teszi a köztük lévő episztemikus rangsor felállítását, így a gondolatmenet könnyen relativizmusba torkollik.⁴²

A nézőpontelméletek értelmében a nézőpont sohasem az egyén, hanem valamely csoport sajátja. A csoporthoz tartozás a közös identitáson alapul. Ha az egyén identitása kulturálisan nem rögzített, hanem többszörös és változó – ahogyan Butler tartja –, akkor episztemikusan ez azzal a következménnyel jár, hogy az egyén egyszerre több távlat rendelkezik, nézőpontja így – ugyanúgy, ahogyan identitása is – plurális és dinamikus. Mivel az egyén és nézőpontja között nincs konstans korrespondencia, az emberek nem foglyai kultúrájuk, társadalmi nemük vagy egyéb identitásaik nézőpontjának. Anderson ezt „folyamatos perspektívaváltásnak” nevezi [Anderson, 2004]. A „sehonnan sem nézünk” univerzalizmusa helyett a „mindenhonnan nézünk” univerzalizmusához jutottunk, ami – a feminista episztemológiák által kritizált jelöletlen pozícióhoz hasonlóan – nem fejezi ki a tudás szituációba ágyazott voltát [Anderson, 2004]. Másrészt a posztmodern ismeretelméleti megközelítések, mivel minden csoportot feloldanak, végző soron a felvilágosodás ismeretelméleteinek individualizmusához térnek vissza. Végül, a posztmodern megközelítések nagy része magának az ismeretelméletnek a létjogosultságát és státuszát is megkérdőjelezi, lévén az egy „totalizáló metanarratíva”, egy olyan privilegizált diskurzus, ami igényt tart arra, hogy más diskurzusokat osztályozzon, jellemezzen, értékeljen és legitimáljon.⁴³

---

⁴² Relativista álláspontra helyezkedik például Jane Flax: „A valóságnak talán csak a domináns csoport hamisan univerzalizáló perspektívájából lehet egyáltalában struktúrát tulajdonítani. Azaz, amilyen mértékben egy személy vagy csoport képes arra, hogy az egészet uralja, annyiban fog a valóság olybá tűnni, hogy azt a szabályok egy csoportja igazgatja, vagy hogy a társadalmi viszonyok egy kiválasztott csoportja konstituálja. Az elméletalkotás kritériumai, mint például a gazdaságosság vagy az egyszerűség talán csak úgy érhetők el, hogy mások tapasztalatát elnyomjuk vagy ignoráljuk.” [Flax, 1990, p. 49. ford. K. Á.]

⁴³ Lyotard *A posztmodern állapotban* leírja, hogy a posztmodern korban a legitimáció nagy narratívái, a történetfilozófiák (pl. a felvilágosodás és a marxizmus) érvényüket veszítették. Ezek a metadiskurzusok a történeti meghatározottság szempontjából tulajdonképpen egy szinten vannak az általuk értékelni kívánt diskurzusokkal, tehát nem alapozhatják meg azokat [Fraser&Nicholson, 1990, p. 22.].

A posztmodern elutasítja a valóságról szóló egyetlen igaz történet lehetőségét és kívánatosságát. A tudomány viszont épp a biztos tudás létrehozását tekinti céljának, állításai deklaráltan univerzálisak. A modernitás és a tudomány szorosan összefonódnak: egy időben születtek, egymást erősítik és legitimálják. „A tudomány megtestesíti a felvilágosodás intellektuális és politikai bűneit” [Harding, 1990, p. 84. ford. K. Á.] A posztmodern álláspont ezért a (szükségszerűen modernnek tekintett) tudomány egészével szembenáll, és annak megreformálását vagy forradalmi átalakítását nem tartja lehetségesnek [Harding, 1990, 99-100]. Harding felhívja a figyelmet ezen apolitikus álláspont veszélyeire:

„A szukcesszor-tudomány⁴⁴ megteremtését célzó projektek elutasításával az a gond, hogy sem a feminista elmélet, sem pedig a feminista politika nem áll kölcsönösségi viszonyban a patriarchális elméletekkel és politikával. [...] A tudomány és modernista episztemológiai stratégiáinak politikai erejét nem hagyhatjuk azoknak a kezében, akik a közpolitikát jelenleg irányítják, míg mi, teoretikusok egy olyan világról álmodunk, amely különbözik a jelenlegitől (amely az értelmiséget szövetségessé teszi azáltal, hogy az ártalmatlan álmodozás tevékenységébe bevonja). A feministák nem engedhetik meg maguknak, hogy lemondjanak a szukcesszor-tudomány megvalósításáról.” [Harding, 1986, p. 195. ford. K.Á.]

Harding szerint a posztmodern egy nagyszerű jövőképet vizionál, melyhez az út a modernitás keretein belül vívott harcokon (többek között a feminista tudomány megteremtésén) át vezet [Harding, 1986, p. 195.]. A nézőpontelméletek ragaszkodása a valóság leírásához kibékíthető volna a posztmodernnek a valóság dekonstruálására tett törekvéseivel, ha mindkettő beérné a valóság kevésbé torzított reprezentációjának lehetőségességével [Harding, 1990].

Látható az eddigiekből, hogy mind a feminista tudománykritikák, mind pedig a feminista ismeretelméletek számos ponton ellentmondanak egymásnak (és néha önmaguknak). Harding a következőképpen elemzi ezt a helyzetet [Harding, 1986, 243-246.] Ezen belső feszültségek jó része a modern és a posztmodern tendenciák iránti párhuzamos elkötelezettségből fakad, így a feminista elméletalkotáson belül nem oldható fel. Az ellentmondások másik részének gyökere azon diskurzusokban (az empirizmusban, a marxizmusban, a posztmodern

---

⁴⁴ A szukcesszor (‘trónörökös’) -tudomány a jelenlegi patriarchális érdekeket szolgáló tudomány átalakítása révén létrejövő feminista tudományt jelenti. A magyarra fordítás tekintetében Zentai Violetta szóhasználatát követem; az általa fordított Haraway-cikk explicit módon idézi Hardingot [Haraway, 1994, p. 124.]

gondolkodásban) keresendő, melyek talaján az egyes feminista ismeretelméleti megközelítések kialakultak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ezeket az elméleteket olyan módon hozták/hozzák létre, ami feltételezi a nők kizárását, így a társadalmi nem szempontjának hozzáadása feszültséget generál ott is, ahol az eredeti elmélet ellentmondásmentes volt. Harding szerint ezek a feszültségek szükségszerűek, és inkább segítik, semmint gátolják azt, hogy a feminista kritika a társadalmi valóság és a tudomány adekvát, mindazonáltal nem univerzális, hanem saját korlátaira és meghatározottságaira reflektálni képes leírását adja.

4. ÁLLÁSFOGLALÁS A TUDOMÁNYFILOZÓFIA KÉRDÉSEIBEN

Már a tudomány feminista kritikáinál megjelent a tudományos módszerrel és a hagyományos tudományfilozófiai megközelítésekkel szembeni szkepticizmus. Az, amit az eddigiekben a tudományos kutatásban implicit módon érvényre jutó szemléletnek neveztem, tulajdonképpen a Carl Hempel és Ernest Nagel által kifejlesztett hipotetikus-deduktív modell, amely az itt felsorolt vonatkozásaiban megegyezik Karl Popper a tudományos elméletek falszifikációjáról szóló nézeteivel. Az ő posztpozitivistá tudományfelfogásuk paradigmátikus státuszt nyert, és a tudományról való gondolkodásban ma is meghatározó szerepet játszik [Tanesini, 1999, 76-77.]. A Hempel-Nagel modell – a logikai pozitivizmushoz hasonlóan – a tudományt a matematika nyelvén megfogalmazott tudományos elméletek halmazának tekinti. Az elméletek azonban nem a tapasztalatból kiinduló induktív általánosítás útján jönnek létre, hanem a kreatív elme találmányai, ily módon csak hipotéziseknek tekinthetők. E hipotézisekből a dedukció segítségével tényállítások vezethetők le, melyeket a tapasztalat megerősít vagy megcáfol. Ha minden – vagy elég sok – megfigyelés konfirmálja az elméletet, akkor az elmélet igazolt. Hempel és Nagel abból indultak ki, hogy a tudományt a megismerés többi fajtájától az értéksemlegességként felfogott objektivitás különbözteti meg. A hipotézis megfogalmazásában (a felfedezés kontextusában) azonban mindenféle szubjektív tényezők szerepet játszhatnak, ezek kiküszöbölésére csak az igazolás módszere képes.⁴⁵ Mivel a tudományosság az objektivitásban rejlik, azt pedig a módszer biztosítja, ami viszont csak az igazolás kontextusában van jelen, így a tudományfilozófia számára csak az igazolás kontextusát tekintették relevánsnak.

A naiv feminista empirizmus (melynek feminizmusa Harding szerint „aláássa annak empirizmusát” [Harding, 1990, p. 93.]) episztemológiájában már körvonalazódott a felfedezés és igazolás kontextusai elválasztásának, valamint az objektivitás értéksemlegességként való definíciójának tarthatatlansága; a nézőpontelméletek explicitté tették a megismerő társadalmi pozíciója és az általa létrehozott tudás közötti összefüggést; a posztmodern megközelítések pedig szakítottak a valóság „illúziójával” és az ezt leírni szándékozó tudományt teljes egészében elutasították. Mindeközben a feminista episztemológia egyre jobban eltávolodott és

---

⁴⁵ Alessandra Tanesini szerint a filozófusok Descartes óta egyetértenek abban, hogy igaz tudás csak helyes módszer segítségével, bizonyos szabályok összességének alkalmazásával érhető el. A módszerhez való ragaszkodás tette szükségessé Hempel és Nagel számára a két kontextus megkülönböztetését: lévén, hogy az indukciót mint az elméletalkotás módszerét elvetették, a módszer már csak az igazolásban volt fellelhető [Tanesini, 1999, p. 77.].

szembehelyezkedett a tudományos, illetve tudományfilozófiai diskurzussal, és kritikája kívülről jövő kritikává vált. Ehhez nagymértékben hozzájárult Harding empirizmussal szembeni negatív attitűdje: Harding szerint az empirizmus a legfőbb akadálya annak, hogy a tudományban a társadalmi tényezők szerepére fény derüljön, és így a feminista kritika létjogosultságot nyerjen.⁴⁶ A feminizmus, illetve a tudomány és a tudomány tudománya (a tudományfilozófia) közti szakadék, a köztük fennálló ellenséges viszony motiválta a feminista empirizmus újabb keletű, tudományfilozófiai igényű, a feminizmust az empirizmussal ellentmondásmentesen összebékítő episztemológiájának létrejöttét.

4. 1. Feminista empirizmus

Az irányzat képviselői – Helen Longino és Lynn Hankinson Nelson – empiristák abban az értelemben, hogy a bizonyíték az ő felfogásukban mindig empirikus természetű. Longino és Nelson is a tudományt a társadalmi tevékenység egy formájának tekintik; a tudomány nem redukálható a tudományos elméletekre. A tudományos tudásról számot adni kívánó elméletnek így a társadalmi dimenziókat, tehát a felfedezés kontextusát is magában kell foglalnia. Mindketten állítják továbbá, hogy az elméletek igazolásában az értékek is szerepet játszanak. A társadalmi tényezőt tehát a tudományos elméletek szükségszerű részeként kezelik, és ennek megfelelően az objektivitást e társadalmi faktorok figyelembevételével definiálják.

Longino [1990] Willard Van Orman Quine két, az empirizmus új formájának megalapozását lehetővé tevő téziséből indul ki. Quine szerint a megfigyelések elmélettel terheltek, mert elméleteink adják a fogalmi keretet ahhoz, hogy tapasztalatainkat megfigyelésként értelmezhessek, és nekik jelentést tulajdonítsunk. Másrészt az elméletek aluldetermináltak a tapasztalat által; mindig több, mint egy olyan elmélet alkotható, amely az összes megfigyeléssel kompatibilis [Quine, 1999 [1953]]. Longino tulajdonképpen a hipotetikus-deduktív modellt fejleszti tovább; ahhoz hasonlóan ő is felteszi, hogy a tudományos elméletek hipotézisek, melyek empirikusan konfirmálhatók vagy falszifikálhatók. A megfigyelés elméletterheltségéből viszont arra a következtetésre jut, hogy a tudományos elméletek

---

⁴⁶ „Az empirizmus által vezérelt episztemológia, mely a legtöbb társadalom- és természettudományi kutatást irányította az elmúlt háromszáz évben, explicit módon állítja, hogy a történelmi-társadalmi viszonyok csakis torzítják „természetes”, történelmen kívül álló képességünket, hogy megbízható hitekhez jussunk... Ebből a perspektívából a feminista kutatásnak csakis egy nagyon bizarr képe rajzolódhat ki” [Hardingot idézi Nelson, 1990, p. 3. ford. K. Á.]

bizonyítása nem pusztán az érzéki tapasztalat által történik, mert a megfigyelés az érzéki tapasztalaton túl azokat a kiegészítő hipotéziseket, háttérfeltevéseket is tartalmazza, amelyek a megfigyelést lehetővé teszik. A bizonyíték a háttérfeltevések (kontextus) és az érzéki tapasztalat együttesére vonatkozik. A háttérfeltételezések Longinonál a tágabb értelemben vett kontextust jelentik, amely társadalmi, politikai, morális értékeket is magában foglal. Mivel az értékek így az igazolás kontextusában is elkerülhetetlenül jelen vannak, a tudományos módszer önmagában nem alkalmas arra, hogy ezeket a kutatás végeredményéből kiszűrje. Longino megmarad az objektivitás értéksemlegességként való felfogásánál, de az eddigiekből következik, hogy ez egy ideál, amely soha nem elérhető. Az értékeket, előítéleteket minimalizálni lehet, de teljesen kiküszöbölni sohasem. Az előítéletek, háttérfeltevések kiszűréséhez a közösség különböző értékeket valló tagjainak kritikája szükségeltetik; objektív tudás csak a közösségben jöhet létre. A feminista értékek Longino szerint külsődlegesek a tudományos kutatásban, mivel a módszernek nem részei, csak a kontextus interszjektív kritikájának utólagos feladatát látják el.

Nelson – Longinohoz hasonlóan – Quine két, fentiekben ismertetett tézisére támaszkodik. Ezenfelül Quine nyomán elutasítja az analitikus és szintetikus állítások közötti különbségtételt;⁴⁷ nézete szerint minden értelmes állítás több vagy kevesebb empirikus tartalommal bír; ebből következik, hogy a logikai és matematikai állítások sem

---

⁴⁷ Quine *Az empirizmus két dogmája* c. írásában indokolja meg a különbségtétel jogosulatlanságát. Érvelése szerint a probléma ott kezdődik, hogy definiálnunk kell az analiticitás fogalmát, ami általában a szinonimitás segítségével történik, viszont sem ezen, sem a Quine által végigvezetett egyéb definiálási stratégiákon keresztül az analiticitás fogalmát nem lehet megalapozni. Tarthatatlan tehát az a feltételezés, hogy vannak olyan állítások (ezek lennének az analitikus állítások), melyek igazsága csak a bennük szereplő terminusok definíciójától függ, faktuális tartalmuk pedig nincsen. Az analitikus/szintetikus megkülönböztetés eltörlésének eredménye, hogy Quine szerint minden értelmes állításnak empirikus és más állításoktól függő tartalma is van. „Nyilvánvaló, hogy általában véve az igazság a nyelvtől és a nyelven kívüli tényezőktől egyaránt függ. [...] Ily módon az ember hajlamos arra, hogy általában véve azt feltételezze, hogy az állítások igazsága szétválasztható egy nyelvi és egy faktuális összetevőre. Adottnak véve ezt a feltételezést, ésszerűnek látszik, hogy bizonyos állításokban a faktuális tényező a nullával egyenlő; ezek az analitikus állítások. Minden a priori ésszerűsége ellenére azonban az analitikus és szintetikus közötti határvonalat még nem vonták meg. Az, hogy ilyen megkülönböztetést egyáltalán tennünk kell, az empiristák egy nem-empirista dogmája, hitük metafizikus mozzanata.” [Quine, 1999 [1953], 143-144.] A második dogma a jelentés verifikációs elmélete, mely szerint „minden egyes értelmes állítás ekvivalens olyan terminusok valamely logikai konstrukciójával, amelyek a közvetlen tapasztalatra vonatkoznak” [Quine, 1999 [1953], p. 131]; egy állítás jelentése tehát empirikus konfirmálásának vagy infirmálásának lehetőségében áll. Quine szerint azonban egyes állítások külön-külön nem tesztelhetők empirikusan, mert igazságuk más állításokhoz való viszonyuktól is függ. A tudomány egésze egy hálózathoz hasonló, mely csak a peremei mentén érintkezik a tapasztalattal. A közbülső részeket tetszőlegesen átcsofolyozhatjuk anélkül, hogy a perifériák tekintetében bármi megváltozna. „Bármely kijelentést igaznak tarthatunk minden körülmények között, ha a rendszer egy másik részének megváltoztatása elég radikálisan történik” [Quine, 1999 [1953], p. 148].

felülvizsgálhatatlanok.⁴⁸ Nelson Quine-t követi abban is, hogy a tudományos elméleteket általunk létrehozott „konceptuális hidaknak” [Nelson, 1990, 186-188.] tekinti, melyeket azonban a tapasztalat bizonyos korlátok közé szorít. Ez egy köztes álláspontot jelent a tudományos realizmus és a szociálkonstruktivizmus két végletéhez képest, melyeknek értelmében a tőlünk függetlenül létező valóságot vagy passzívan felfedezzük, vagy pedig a valóságról alkotott képünk teljes egészében kulturálisan determinált. Nelson instrumentalista, azaz a tudomány céljának nem a valóság leírását, hanem a tapasztalt jelenségek magyarázatát és az előrejelzést tartja. A tudományos elméletek objektumokat tételeznek, hogy az érzéki benyomásokat egymással összekössék és megszervezzék; ezek az objektumok nem léteznek az elméletalkotás előtt, viszont nem is csak merőben konstruáltak.

„Nem tételezünk például először molekulákat, majd döntjük el, hogy mit *mondjunk* a molekulákról. A molekulák tételezése elválaszthatatlan attól, hogy mit akarunk róluk mondani, és az elméletalkotástól, melyen belül a tapasztalat és más elméleteket megszervezésének módjaként tételezzük őket. [...] Nincs értelme különbséget tennünk a tárgyak között, melyekről beszélünk, és azon mód között, ahogyan beszélünk róluk” [Nelson, 1990, p. 102. ford. K. Á., kiemelés az eredetiben].

A konceptuális hidak vagy hálózatok metaforája kifejezi Nelson holizmus iránti elkötelezettségét, amely a jelentés és a konfirmáció vonatkozásában is fennáll [Tanesini, 1999, p. 102.]. Quine (és Nelson) szerint egyes állítások önmagukban nem konfirmálhatók [Quine, 1999 [1953]]. Mivel valamely állítás jelentése annak empirikus tartalmával egyenlő, ezért az egyes állításoknak önmagukban jelentésük sincsen. Nelson az igazolás koherenciaelméletét vallja, mely szerint egy elmélet akkor igazolt, ha a tapasztalattal és más, aktuálisan elfogadott elméletekkel összhangban van. A bizonyítás normái, a bizonyítékok mibenléte és természete történetileg változó és relatív, ezért a tudományos elméletek értékelésére nem adhatók meg kontextusfüggetlen, abszolút kritériumok. Az episztemológia a tudománnyal kölcsönhatásban formálódik, nem pedig előre lefekteteti azokat az alapokat, melyekre a tudomány felépíthető. A tudomány és az ismeretelmélet közötti mellérendelő viszonyból következik, hogy az ismeretelméletet magát is a tudományosság érvényben lévő

---

⁴⁸ Ennek a mozzanatnak a feminista tudománykritika egésze szempontjából nagy jelentősége van. Gyakori ellentét a társadalmi nem kategóriájának a természettudományokra való alkalmazhatósága ellen, hogy a természettudományokon belül paradigmaticus státusszal bíró fizika állításai matematizált formulákra redukálhatók, így a feminista elemzésnek csak akkor van létjogosultsága, ha ki tudja mutatni, hogy a matematika fogalmai, módszerei, sőt maga a modern logika is androcentrikusak [Harding, 1986, 48-49].

kritériumai alapján kell megítélnünk. Nelson ezt a saját ismeretelméletére is alkalmazza: szerinte az azért jó, mert magyarázó erejű és a tapasztalattal koherens (megmagyarázza például a feminista kritikák szerepét a tudományos kutatásban). Mivel a bizonyíték kritériumait, valamint a tapasztalathoz annak elméletterheltsége miatt inherensen hozzátartozó elméleteket a közösség hozza létre, így a tudás hordozója nem az egyén, hanem a közösség. Nelson Longinohoz hasonlóan úgy gondolja, hogy a társadalmi, politikai és morális értékek a tapasztalat elméletterheltsége és az elméletek értékterheltsége miatt beépülnek a tudományos elméletekbe. Ez már csak azért is így van, mert az elméletnek nem csak a többi érvényben lévő elmélettel, hanem az egész világgéppel koherensnek kell lennie ahhoz, hogy igazolt legyen. Nelson azonban az értékeknek nem tulajdonít negatív szerepet, mert az értékek objektív, tudományos kritériumok alapján megítélhetők:

„A politikai és egyéb értékek – melyek az emberi és nem-emberi természettel szemben alkalmazott megközelítéseinkbe beépülnek – szigorú vizsgálata és értékelése [...] szerves alkotórészévé kell váljon a jó tudományos gyakorlatnak. [...] Ha az értékeket, politikai gyakorlatokat és nézeteket szigorú vizsgálat tárgyává tesszük, látni fogjuk, hogy nem minden érték vagy értékrendszer, nem minden politika és politikai nézet egyformán jó.[...] A legalapvetőbb dolog, amire a feminista tudománykritika a tudományos közösségekkel kapcsolatban rámutat, az, hogy ezek sokkal mélyebben benne vannak a társadalmi és politikai áramlatok sűrűjében, mint hittük volna; ténylegesen egy nagyobb tudományos közösségen belüli kisebb közösségek. A tudomány mindig tükrözi azt a társadalmat, melybe beágyazódik. [...] Ha elhagyjuk azt a nézetet, hogy a tudomány, a politika és az értékek egyszer s mindenkorra összeegyeztethetetlenek, akkor tudományunk, értékeink és politikánk fejlődésnek indulnak, áthatják egymást és végül talán megkülönböztethetlenné válnak.” [Nelson, 1990, 316-317. ford. K. Á.]

Az értékek értékelését Nelsonnál is az egész társadalom végzi; az objektivitás nem az értéksemlegességet, hanem a tudományban szükségszerűen jelen lévő értékek tudatosítását és az értékterheltségre való reflexiót jelenti. A tudomány és a társadalom szoros összefonódásából következik, hogy a jelenlegitől különböző, nem-szexista tudomány és a nem-szexista társadalom csak együtt valósulhatnak meg.

4. 2. Az objektivitás újradefiniálása

Az objektivitás kérdése a tudomány és a tudományosság szempontjából központi jelentőséggel bír; az objektivitás feminista megközelítéseiben ezért a feminista tudományfelfogás lényegi elemei összpontosulnak. Ebben a fejezetben az objektivitás körbejárása révén ezért bizonyos értelemben az eddig leírt megközelítések összefoglalását adom, majd pedig Harding és Haraway objektivitás-felfogását ismertetem. Bár mindkettejük megközelítése nézőpontelméleti, e két szerző munkássága a feminista tudománykritika és ismeretelmélet szinte minden területét lefedi,⁴⁹ ezért állásfoglalásuk a sokirányú feminista kritika szintézisének tekinthető.

Az objektivitás feminista megközelítései nem az objektivitást mint olyat, csak annak bizonyos felfogásait utasítják el [Anderson, 2004]. A feministák által problematikusnak tekintett aspektusok az alábbiakban foglalhatók össze:

- (1) A *szubjektum/objektum dichotómia*: ami valóságos, az a megismerőtől függetlenül létezik. Ennek köszönhető a tudományok objektivitás szerinti rangsorolása, amely az élettelen dolgokat tanulmányozó természettudományt a legtárgyilagosabb, a tudományosság ideálját leginkább megközelítő tevékenységnek tartja. A természettudományok ugyanakkor a legimmúnisabbak a feminista kritikával szemben; ennek oka nem annyira az, hogy a fizikai tudományokban az emberi és társadalmi tényező valóban semmilyen szerepet nem játszik, sokkal inkább az, hogy az objektivitás és a tudományos módszer idealizálása miatt ennek megvitatása szóba sem jöhet.⁵⁰

---

⁴⁹ Harding *The Science Question in Feminism* [Harding, 1986] c. könyvében áttekinti a tudománykritika 1986-ig megjelent irányzatait és tudományfilozófiai vonatkozásait. *Whose Science, Whose Knowledge?* [Harding, 1991] c. művében az ismeretelméleti irányzatok összehasonlító elemzését adja, és körbejárja a posztmodern megközelítéseket. Az *Is Science Multicultural?* [Harding, 1998] c. könyvben a harmadik világ kapcsán felmerülő tudomány- és kultúrakritikákkal foglalkozik. *Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critiques* [Harding, 1990] c. cikkében a feminista episztemológiák modern és posztmodern vonásait elemzi. Haraway korai írásaiban a primatológia és az állatszociológia feminista tudománytörténeti elemzését adja [Haraway, 1991a, 1991b]. *A Manifesto for Cyborgs* c. írása a tudomány és technika fejlődésének a társadalmi nemek viszonyaira gyakorolt hatását írja le, és egy posztmodern feminista identitást, illetve politikát vázol fel. *A szituációba ágyazott tudás* Harding *The Science Question in Feminism* –jére adott reakció, a nézőpontelmélet egy fajtája.

⁵⁰ Harding [1986, 225-229.] a modern tudományos gondolkodás három alapeleméről mutatja meg, hogy azok hogyan tükrözik létrehozóik történelmi-társadalmi beágyazottságát. (1) A modern tudomány szerint – a megelőző korok organikus világszemléletével ellentétben – a természet alapegysége az inert, passzív anyag, amely egymástól független részecskékből áll; ezeket külső erők tartják össze. Harding szerint ez leképezi a kapitalizmus munkaszervezési módját (amely a munkavégzőket egymással felcserélhetővé tette, a tudást és a

(2) A megismerő a megismerés tárgyával szemben akkor tud objektív attitűdöt felvenni, ha attól *érzelmileg elhatárolja* magát. Keller személyiségfejlődéssel kapcsolatos tanulmányai azt mutatják, hogy az én/nem-én dichotómiához való merev ragaszkodás nem valamely univerzálisan emberi, hanem egy specifikusan maszkulin beállítódást fejez ki.

(3) A tudásállítások univerzalitásra támasztott igényét az *aperspektivitás* alapozhatja csak meg:

„A modern nyugati kultúra tudományát az általános, mindent átfogó elvek felfedezésére tett erőfeszítés jellemzi, olyan elveké, melyek feltárják a természeti és társadalmi realitás alapvető vonásait. [...] Ez az erőfeszítés egy korábbi, vallásos hithez köthető, melynek értelmében a tudomány célja Isten szavának világossá tétele azáltal, ahogyan az teremtményeiben megnyilvánul. Míg Isten és az univerzum alapvető rendezőelveinek távolsága egyre nőtt, a nyugati tudomány továbbra is elkötelezett maradt az ilyen elvek felfedezése iránt. Ennek a hagyománynak egyik döntő következménye volt az az elképzelés, hogy a valódi tudomány Isten nézőpontját teszi sajátjává, szembeállítva a partikuláris személyek vagy csoportok nézőpontjával.” [Nicholson, 1990, p. 2.]

A feminista kritika szerint a világról alkotott reprezentációink mindig magukon viselik az adott kor és az adott társadalmi csoport meghatározottságait; főként, mivel a tudományos elméletek – Longino és Nelson feminista empirizmusa értelmében – túlmutatnak azokon a bizonyítékokon, melyek alátámasztják őket. Erre kiváló példa az evolúció rekonstrukciójának Longino és Doell által ismertetett kétféle változata: a kultúra egészét átható feltételezések alkalmazásra kerülnek a bizonyítékok értelmezése és elméletté szervezése során.

---

képességeket pedig az egyéntől elvonva a gépekbe és termelési eljárásokba helyezte át), valamint a liberális politikaelméletet (amely a társadalmi mobilitást preferálja; a társadalmi erők akkor megváltoztathatók, ha nem az egyének belső sajátjaiból, hanem külső erőkből fakadnak). (2) Az értéksemlegesség és a megfigyelők ezzel összefüggő felcserélhetősége Galilei és Kopernikusz korának abból a törekvéséből fakadt, hogy a tudás monopóliumát az egyház kezéből kivegyék. (3) Végül a módszer, amely a modern tudomány talán legerőteljesebb szimbóluma, a tudományos kutatás normákhoz igazítását, szabályozását végzi; ez a szabályozó szemlélet tükröződik abban a felfogásban, hogy a természetet törvények irányítják. A módszer személyek helyett személytelen dolgokat tesz meg a tudás hordozójává; a jelenlegi gazdaság és politika adminisztratív irányításának előképe ez, ahol eljárások, folyamatok, technikák tűnnek fel társadalmi cselekvőként.

- (4) A „sehonnan sem nézünk” pozíció előnyben részesítését az objektivitás *értéksemlegesség*ként való felfogása is megköveteli. A történelmi, társadalmi beágyazottság, a személyes preferenciák azonosítása és felvállalása ellentétesnek tűnik a tárgyilagos tudás lehetőségével. A feminista kritika amellet érvel, hogy az értéksemlegességhez való ragaszkodás irrealisztikus, mert a megismerő csoport világképe, érdekei és értékei szükségszerűen befolyásolják a tudást, melyet létrehoz; az értéksemlegesség tételezése azonban meggátolja ezeknek az értékeknek és érdekeknek a tudatosítását és kritikai felülvizsgálatát.

Mindezeket a tényezőket figyelme véve Harding arra a következtetésre jut, hogy a valódi objektivitás nem az értéksemlegességben, hanem a szükségszerűen jelen lévő értékek és érdekek felismerésében, azonosításában és az azokra adott kritikai reflexióban rejlik [Harding, 1986]. Ez logikus következménye Harding nézőpontelméletének: a világban való létezésünk, a tevékenységek, melyeket folytatunk, szükségszerűen meghatározzák azt, hogy mit tudhatunk a világról. Minél több pozícióból szemlélődünk, annál komplexebb, annál igazabb képet kapunk a valóságról. A különböző nézőpontok által képviselt világlátás azonban nem a tapasztalatok egy partikuláris, külső kritériumok hiányában más nézőpontokkal egyenértékűnek tekinthető megfogalmazását jelenti csupán – Harding szigorúan elutasítja a relativizmust [Harding, 1992]. A nézőpontok között ugyanis kiemelt jelentősége van a marginalizált csoportok (a nők, a színes bőrűek, a nem-európaiak, az alsóbb társadalmi osztályok, a homoszexuálisok) életének, mert az ő tapasztalataikból kiindulva feltérképezhetjük azt a mátrixot, amelyben a központ léte mindig a periféria révén válik lehetővé. A vagyonos osztályok jóléte a szegények kizsákmányolásán alapul; a maszkulinitás csak úgy válhat pozitív ideállá, ha megalkotjuk ellentétét, a kulturálisan leértékelt femininitást [Harding, 1992]. A tudományos kutatás a marginalizált csoportok élete felől kezdődik, de nem marad meg annál: épp a legáltalánosabb társadalmi törvényszerűségek azok, amelyekre ily módon eljárva nagyobb rálátást nyerhetünk. A kritika, melyet az objektivitásra törekvés során figyelembe kell vennünk, kívülről jövő kritika; azon társadalmi csoportok nézőpontját fejezi ki, melyek számára a nem, rassz és osztály szerinti megosztottság köré szerveződő társadalmi rend nem funkcionális. A különböző csoportok által létrehozott kritikai diskurzus figyelembevétele a kutatás demokratizálódását is jelenti, amely azonban episztemikus jelentőséggel bír. Tudomány és politika tehát mind a jelenlegi gyakorlat leírásában, mind pedig az ideális tudományos kutatásra vonatkozó előíró állításokban explicit módon

összefonódik Hardingnál;⁵¹ a kettő szigorú szétválasztását objektivizmusnak, összefonódásuk felismerését erős objektivitásnak nevezi.

A szociálkonstruktivizmus és az objektivizmus közötti hamis dichotómia feloldására tesz kísérletet Haraway *A szituációba ágyazott tudás* című írása. Haraway három fő irányvonal köré csoportosítva számbaveszi a feminista tudománykritika addigi eredményeit: „... feminista gondolkodóként már számtalan kísérletet tettünk arra, hogy kielégítő képet alkossunk az „objektivitás” különös és megkerülhetetlen fogalmáról a magunk számára. Papírrá sajtolt fák sokaságát használtuk már el, hogy méregbe mártott tollainkkal kritizáljuk az ő véleményüket, mondván, hogy az sért bennünket” [p. 121.] A társadalmi tényezők kimutatása a tudományos állításokban azonban a valóság létezésének posztmodern megkérdőjelezéséhez vezetett: „Jómagam és mások az ellenséges tudomány igazság-állításainak dekonstruálására alkalmas eszköz után kezdtünk kutatni, felfedvén a tudományos és technológiai konstrukciók *minden* egyes rétegének radikális történelmi specifikusságát és ebből adódó vitathatóságát.” [p. 123] A nézőpontelmélet az objektivitás újradefiniálására tett kísérlet volt: „Néhányan közülünk megpróbálták józanok maradni ezekben a megbomlott időkben, kitartva az objektivitás feminista változata mellett. Ez volt az objektivitás problémájának második vonzó megoldása. [...] a marxizmus, egyfajta feminista mentálhigiéniként, ígéretes forrásnak bizonyult az objektív látásmóddal kapcsolatos tanaink keresése során” [p. 124.] „Egy harmadik megközelítés, a „feminista empirizmus” értelmében a feministáknak a világ jobb megismerésére kell törekedniük; nem elég minden ponton rámutatni a történelmi esetlegességre és a különböző konstrukciós eljárásokra. Ezen a ponton mi, feministák, fonák módon azokkal a gyakorló tudósokkal kerültünk egy platformra, akik dolguk végeztével többnyire azt hiszik, hogy pusztán konstrukciós eljárásaik és érvelésük segítségével valóban leírtak és fölfedeztek dolgokat.” [p.124.]

„Ennyit magunkról. Közülünk jó néhányan még mindig szeretnénk a valóságról beszélni [...] Szeretnénk azt hinni, hogy a létező világ iránti érdeklődésünk több a cinizmus előli menekülésnél vagy a kultuszokra jellemző hitbéli cselekedeteknél,

---

⁵¹ Ugyanez a központi gondolata Bruno Latour *Sohasem voltunk modernek* [Latour, 1999] c. könyvének, amely a *The Science Question in Feminism* után jelent meg. Latour szerint a modern gondolkodás megkülönböztető sajátossága, hogy a természetet és a kultúrát (a tudományt és a társadalmat) radikálisan különválasztja, és az objektivitást a jelenségek természeti mechanizmusokra, illetve emberi tényezőkre való szétbontásában ragadja meg. Hardinghoz hasonlóan Latour is amellet érvel, hogy a szétválasztás a gyakorlatban sohasem valósult meg, sőt ellenkezőleg: a modernitás tömegesen termelte a két szféra hibridjeit, amiknek „burjánzása” épp létezésük letagadása következtében vált lehetővé.

függetlenül attól, hogy nagylelkűségünkben éppenséggel mekkora teret biztosítunk a számos, történelmileg sajátos közvetítőmechanizmusnak, melyek révén a világot – másokhoz hasonlóan – meg kell ismernünk.” [122-123.]

A radikális konstruktivizmus és a feminista kritikai empirizmus kettősségének transzcendálását Haraway a látás metaforájának segítségével bontja ki. A látás „nem egy olyan érzékelőrendszer, mely a megjelölt test helyett a semmiből érkező hódító tekintet hordozójául szolgál, hanem nagyon is a testhez kötött.” [p.126.] A semmiből jövő tekintet, a „sehonnan sem nézünk” jelöletlen pozíciója, a magát univerzálisnak tételező tudásállítás mögött eltűnik az egyén vagy a csoport, amely azt létrehozta. A nem helyhez kötött látás tehát felelőtlen, és a felelőtlenesség a megkérdőjelezhetőség hiányára vonatkozik. Ez az a pozíció, ami ellen a feminista tudománykritika és episztemológia tulajdonképpen irányul. A politikai és episztemológiai ideált, amit Haraway ezzel szembeállít, a lokalizálás, a pozicionálás, a szituációba ágyazás jellemzi; a racionalitás feltétele nem az egyetemesség, hanem a részlegesség.

„Egészen egyszerűen fogalmazva: a feminista objektivitás *szituációba ágyazott tudást* jelent.” [p. 126.]

BIBLIOGRÁFIA

Acsády Judit: *Lovagiasságtól a vádaskodásig. Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról*. EDUCATIO, 1996/3, 454-466.

Anderson, Elizabeth, 2004: "*Feminist Epistemology and Philosophy of Science*", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/feminism-epistemology/>.

Beauvoir, Simone de, 1969: *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat

Bourdieu, Pierre, 2000: *Férfiuralom*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág

Bug, Amy, 2003: *Has Feminism Changed Physics?* Signs: Journal of Women in Culture and Society, vol. 28. no. 3. 881-899.

Butler, Judith, 1990: *Gender Trouble, Feminist Theory, and Psychoanalytic Discourse*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 324-340.

Collins, Patricia Hill, 1989: *The Social Construction of Black Feminist Thought*. Signs: Journal of Women in Culture and Society, vol. 14. no. 4. 745-773.

Curie, Eve, 1943: *Madame Curie*. Ford. Just Béla. Budapest: Révai

Chodorow, Nancy J., 2000: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest: Új Mandátum

Dinnerstein, Dorothy, 1977: *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*. New York: Harper Colophon Books

Di Stefano, Christine, 1990: Dilemmas of Difference: Feminism, Modernity, and Postmodernism. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 63-82.

Feyerabend, Paul, 1999 [1970]: *A szakember vigasztalása*. Ford. Faragó Szabó István. In: Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 219-250.

Flax, Jane, 1990: *Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 39-62.

Fraser, Nancy and Nicholson, Linda J., 1990: *Social Criticism without Philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 19-38.

Gowaty, Patricia Adair, 2003: *Sexual Natures: How Feminism Changed Evolutionary Biology*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28. no. 3. 901-921.

Haraway, Donna J., 1985: *A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s*. *Socialist Review*, no. 80, 65-108.

Haraway, Donna J., 1991a: *Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politic: A Political Physiology of Dominance*. In: *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books, 7-20.

Haraway, Donna J., 1991b: *The Past Is the Contested Zone: Human Nature and Theories of Production and Reproduction in Primate Behaviour Studies*. In: *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books, 21-42.

Haraway, Donna J., 1994: *A szituációba ágyazott tudás. A részleges nézőpont a feminista tudományfelfogásban*. Ford. Zentai Violetta. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 121-141.

Harding, Sandra, 1986: *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press

Harding, Sandra, 1990: *Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critiques*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 83-106.

Harding, Sandra, 1991: *Whose Science? Whose Knowledge?* Milton Keynes: Open University Press

Harding, Sandra, 1992: *After the Neutrality Ideal: Science, Politics, and 'Strong Objectivity'*. *Social Research*, 59, 1992, 3: 567-588.

Harding, Sandra, 1997: *Comment on Hekman's „Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited”: Whose Standpoint Needs the Regimes of Truth and Reality?* *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 22. no. 2. 382-391.

Harding, Sandra, 1998a: *Postcolonial Feminist Science Studies: Resources, Challenges, Dialogues*. In: *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 73-88.

Harding, Sandra, 1998b: *Gender, Modernity, Knowledge: Postcolonial Standpoints*. In: *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 105-123.

Hartsock, Nancy M., 1998 [1983]: *The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism*. In: *The Feminist Standpoint Revisited and Other Essays*. Boulder and Oxford: Westview Press, 105-132.

Heller Ágnes, 1997: *Életképes-e a modernitás?* Ford. Barabás András et. al. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó

Hubbard, Ruth, 2003: *Science, Power, Gender: How DNA Became the Book of Life*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28. no. 3. 901-921.

Keller, Evelyn Fox, 1985a: *Baconian Science: The Arts of Mastery and Obedience*. In: Reflections on Gender and Science. New Haven and London: Yale University Press. 33-42.

Keller, Evelyn Fox, 1985b: *Gender and Science*. In: Reflections on Gender and Science. New Haven and London: Yale University Press. 75-94.

Keller, Evelyn Fox, 1985c: *Dynamic Autonomy: Objects as Subjects*. In: Reflections on Gender and Science. New Haven and London: Yale University Press, 95-114.

Keller, Evelyn Fox, 1985d: *Dynamic Objectivity: Love, Power, and Knowledge*. In: Reflections on Gender and Science. New Haven and London: Yale University Press, 115-126.

Keller, Evelyn Fox, 1985e: *Spirit and Reason at the Birth of Modern Science*. In: Reflections on Gender and Science. New Haven and London: Yale University Press, 43-65.

Keller, Evelyn Fox, 1987 [1982]: *Feminism and Science*. In: Harding, Sandra and O'Barr, Jean F. (eds.): Sex and Scientific Inquiry. Chicago and London: The University of Chicago Press, 233-246.

Kuhn, Thomas S., 2000: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris

Laqueur, Thomas, 2002: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Ford. Szabó Valéria, Tóth László, Barát Erzsébet és Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum

Latour, Bruno, 1999: *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Ford. Gecser Ottó. Budapest: Osiris

Longino, Helen and Ruth Doell, 1987: *Body, Bias, and Behaviour: A Comparative Analysis of Reasoning in Two Areas of Biological Science*. In: Harding, Sandra and O'Barr, Jean F. (eds.): Sex and Scientific Inquiry. Chicago and London: The University of Chicago Press, 165-186.

Longino, Helen, 1990: *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton: Princeton University Press

Longino, Helen, 1999: *Feminist Epistemology*. In: Greco, John and Sosa, Ernest (eds.): *The Blackwell Guide to Epistemology*. Oxford and Malden: Blackwell, 327-354.

Lukács György, 1971: *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*. In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 319-509.

MacKinnon, Catharine A., 2001: *Különbözőség és dominancia: A nemi diszkriminációról*. In: *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról*. Budapest: Pont Kiadó, 30-41.

Merchant, Carolyn, 1980: *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. New York: Harper&Row

Meyers, Diana, 2004: “*Feminist Perspectives on the Self*”; *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/spr2004/entries/feminism-self/>.

Mies, Maria and Shiva, Vandana, 1993: *Ecofeminism*. London: Zed Books

Nelson, Lynn Hankinson, 1990: *Who Knows: From Quine to a Feminist Empiricism*. Philadelphia: Temple University Press

Nicholson, Linda J., 1990: *Introduction*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge, 1-16.

Quine, Willard van Orman, 1999 [1951]: *Az empirizmus két dogmája*. Ford. Faragó Szabó István. In: Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 131-151.

Rose, Hilary, 1987 [1983]: *Hand, Brain, and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences*. In: Harding, Sandra and O'Barr, Jean F. (eds.): *Sex and Scientific Inquiry*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 265-282.

Scheman, Naomi, 1996: *Though This Be Method, Yet There is Madness in It: Paranoia and Liberal Epistemology*. In: Keller, Evelyn Fox and Longino, Helen E. (eds.): *Feminism and Science*. New York: Oxford University Press, 203-219.

Schiebinger, Londa, 1989: *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science*. Cambridge: Harvard University Press

Schiebinger, Londa, 2003: *Introduction: Feminism Inside the Sciences*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 28. no. 3. 859-866.

Smith, Dorothy E., 1996 [1974]: *Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology*. In: Fox Keller, Evelyn and Longino, Helen E. (eds.): *Feminism and Science*. New York: Oxford University Press, 17-27.

Smith, Dorothy E., 1997: *Comment on Hekman's „Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited”*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 22. no. 2. 392-398.

Sobel, Alan, 2004: *In Defence of Bacon*. <http://www.uno.edu/~phil/bacon.htm> (2004. 11. 19.)

Spence, J. T. and Buckner, C. E., 2000: *Instrumental and Expressive Traits, Trait Stereotypes, and Sexist Attitudes. What Do They Signify?* *Psychology of Women Quarterly*, 24, 44-62.

Spelman, Elizabeth V., 1988: *Inessential Woman – Problems of Exclusion in Feminist Thought*. Boston: Beacon Press

Tanesini, Alessandra, 1999: *An Introduction to Feminist Epistemologies*. Oxford and Malden: Blackwell

Tong, Rosemarie, 1992: *Feminist Thought*. London: Routledge

Tong, Rosemarie, 1997: *Pszichoanalitikus feminizmus*. Ford. Hárs György Péter. In: Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya: pszichoanalízis és női szexualitás: válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 23-62.

Westcott, Marcia, 1990 [1979]: *Feminist Criticism of the Social Sciences*. In: Nielsen, Joyce McCarl (ed.): *Feminist Research Methods*. Boulder, San Francisco and London: Westview Press, 58-93.

Wichterich, Christa, 1995: *Frauen der Welt. Vom Fortschritt der Ungleichheit*. Göttingen: Lamuv